

ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ - ΤΟΜΟΣ Α'

Τόμος χαριστήριο
στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό

ΚΕΡΚΥΡΑ 2007

ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ - ΤΟΜΟΣ Α'

Τόμος χαριστήριο
στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό

ΚΕΡΚΥΡΑ 2007

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη
Νίκος Καραπιδάκης
Τζελίνα Χαρλαύτη
Θεοδόσης Πυλαρινός

Επιμέλεια έκδοσης
Θεοδόσης Πυλαρινός

Καλλιτεχνική επιμέλεια
Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος

Εκτύπωση
FOTOLIO + TYPICON A.E.

Βιβλιοδεσία
Ροδόπουλος - Ηλιόπουλος Α.Ε.

Εικόνα εξωφύλλου:
De Stadt Korfu; eertyts Korcyra in't Verschiet,
Dapper 1688. Χαλκογραφία της πόλης της Κέρκυρας,
Scrapbooks Φ 50, v.1, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη,
Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθήνας.

ISSN: 1791-289X

© 2007: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΟΝΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
Ριζοσπαστών Βουλευτών 7, 49 100 Κέρκυρα

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΙΟΝΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
Ιωάννη Θεοτόκη 72, 491 00 Κέρκυρα
Τηλ.: 26610 87 330, 87 331

ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΡΕΙΝΗ ΧΩΡΑ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΛΙΑΚΗ ΣΚΑΛΑ
Παρατηρήσεις για τη διαμόρφωση μιας νησιώτικης πόλης*

Μετά από πέντε αιώνες λατινικής κυριαρχίας, το νησί της Τήνου περνά το 1715 στους Οθωμανούς. Η μακραίωνη παρουσία των Βενετών επέδρασε ευνοϊκά στην αναζωογόνηση της τέχνης του μαρμάρου,¹ ενώ κατά τον 18ο και 19ο αιώνα η δραστηριότητα και η φήμη των Τηνίων μαρμαρογλυπτών απλώθηκε σε μία ιδιαίτερα εκτεταμένη γεωγραφική περιοχή.² Τότε δημιουργήθηκαν στο νησί εργαστήρια επεξεργασίας και μορφοποίησης μαρμάρου, κυρίως στα Ιστέρνια και τον Πύργο, όπου βρίσκονται και τα λατομεία. Από τα λιμάνια της Τήνου τα μαρμάρινα έργα φορτώνονταν σε πλοία

---

* Το κείμενο αποτελεί πρόδρομη μορφή εκτενέστερης εργασίας με θέμα τη σπογγαλιευτική δραστηριότητα και τις ποικίλες επιδράσεις της στην κοινωνία της Καλύμνου. Θα ήθελα, και από τη θέση αυτή, να ευχαριστήσω όσους με διευκόλυναν τα τελευταία χρόνια στη μελέτη του Αρχείου της Καλύμνου και ιδιαίτερα την κυρία Φανή Καπελλά-Κουτούζη για την εξαιρετική συνεργασία και την πολύτιμη βοήθειά της.

1. Στις κατοικίες των Ενετών, στις εκκλησίες, στα φρούρια, στα νεκροταφεία, αλλά και στα οικοσμήματά τους βρήκε ποικίλες εφαρμογές η μαρμαρογλυπτική. Επιπλέον, η δημιουργία μιας ισχυρής καθολικής κοινότητας που ενθάρρυνε και δημιούργησε πολλαπλές χρήσεις της γλυπτικής –κοσμικής και θρησκευτικής– συνέβαλλε στην ανάπτυξή της. Για τα αίτια που οδήγησαν στην ανάπτυξη της μαρμαρογλυπτικής στο νησί της Τήνου, βλ. Δημήτρης Σοφιανός, *Ο τηνιακός μαρμαράς και η προσφορά του στη νεοελληνική τέχνη*, Αθήνα 1995, σ. 5–10. Για το ίδιο θέμα Αλέκος Φλωράκης, *Η λαϊκή λιθογλυπτική της Τήνου*, Αθήνα 1979, σ. 96–98. Ο Αλέκος Φλωράκης τοποθετεί το χρυσό αιώνα της τηνιακής μαρμαρογλυπτικής στην περίοδο 1730–1830. Βλ. Αλ. Φλωράκης, «Μαρμάρινα αλτάρια και βαπτιστήρια των καθολικών εκκλησιών της Τήνου», *Τηνιακά Ανάλεκτα*, 3 (1998) 58–59.

2. Από τον 18ο αιώνα πολλοί Τήνιοι τεχνίτες (μαρμαροτεχνίτες, μαραγκοί, κουντουράδες και παπουτσήδες) εργάζονταν στη Σμύρνη όπου είχαν συγκροτήσει επαγγελματικές συντεχνίες. Βασίλης Βλ. Σφυρόρας, «Μεταναστεύσεις και εποικισμοί Κυκλαδίων εις Σμύρνην κατά την Τουρκοκρατίαν», *Μικρασιατικά Χρονικά* 10 (1962) 168. Για τον 19ο αιώνα, Παναγιώτης Ι. Καμηλάκης, «Συντεχνίες και επαγγέλματα της Σμύρνης πριν από τα μέσα του 19ου αι. μέσα από αρχειακές κυρίως πηγές», *Μικρασιατικά Χρονικά* 20 (1998) 191–192. Ειδικότερα για τους τεχνίτες του μαρμάρου, βλ. Αλέκος Φλωράκης, «Τηνιακοί μαρμαρογλύπτες στη Σμύρνη», *Μικρασιατικά Χρονικά* 20 (1998) 261–310, όπου και η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία. Ακόμη, πολλοί Τηνιακοί είχαν εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη και εργάζονταν εκεί ως μαρμαράδες ή μαραγκοί. Κ. Δανούσης, «Τουρκοκρατούμενη Τήνος: συμβολή στη μελέτη δομών της οικονομίας της», *Τηνιακά Ανάλεκτα* 1 (1979) 120–121. Βλ. ακόμη Αλ. Φλωράκης, *Τήνος. Η παράδοση του μαρμάρου*, Αθήνα χ.χ., σ. 14–20.

και ταξίδευαν σε διάφορες περιοχές του ελληνικού χώρου, των Βαλκανίων και της Μεσογείου.³ Η μεγαλύτερη ζήτηση έργων μαρμαρογλυπτικής, κυρίως όμως έμπειρων τεχνιτών στην εξόρυξη και την κατεργασία μαρμάρου, προήλθε από την Αθήνα, την πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Στα νεόδμητα δημόσια κτίρια, τις ιδιωτικές οικοδομές, στις εκκλησίες, στις αναστηλώσεις αρχαίων μνημείων αλλά και στους πολυάριθμους ανδριάντες και τα γλυπτά έργα που κοσμούν τους ελεύθερους χώρους, τις πλατείες και το νεκροταφείο της πόλης, το μάρμαρο βρίσκει περίοπτη θέση και ποικίλες εφαρμογές, καθώς αποδίδει τη μνημειακότητα και την αίγλη που προσιδιάζει σε μια ευρωπαϊκή πρωτεύουσα.

Τότε όμως η προσωρινή και εποχική μετανάστευση Τηνίων τεχνιτών θα οδηγήσει σε ομαδική τους αποδημία από το νησί αλλά και στη μεταφορά των εργαστηρίων τους στην πρωτεύουσα.⁴ Με πρώτους τους Ιστερνιώτες αδελφούς Ιάκωβο και Φραγκίσκο Μαλακατέ,⁵ δημιουργείται ένας πυρήνας εργαστηρίων μαρμαρογλυπτικής καταρχήν στο κέντρο της πόλης, γύρω από την Ακαδημία και αργότερα στη λεωφόρο Αλεξάνδρας.⁶

Πολύ σύντομα οι Τήνιοι γλύπτες και μαρμαροτεχνίτες θα γίνουν γνωστοί στα σημαντικότερα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους και του εξωτερικού, όπου θα επεκτείνουν εκτός από τις δραστηριότητες και τα εργαστήρια ή τις επιχειρήσεις τους.⁷

3. Για τους τρόπους μεταφοράς των μαρμάρων προς τα λιμάνια του νησιού και το κόστος των θαλάσσιων μεταφορών, βλ. Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά, «Τηνιακό μάρμαρο και θαλάσσιες μεταφορές», *Τήνος και Θάλασσα*, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης 5 & 6 Σεπτεμβρίου 1996, Αθήνα 1997, σ. 109-115. Στα μέσα του 19ου αιώνα, επεξεργασμένο συνήθως μάρμαρο εξαγόταν από την Τήνο προοριζόμενο για οικοδομήματα, ναούς και ταφικά μνημεία. Βλ. Κώστας Δανούσης, «Λιμάνια, ναυτιλία και εμπόριο της Τήνου», *Τήνος και Θάλασσα*, ό.π., σ. 91.

4. Το φαινόμενο αποτυπώνεται και στα πληθυσμιακά μεγέθη του νησιού. Από 21.873 κατοίκους που είχε η Τήνος το 1856, μειώθηκαν σε 10.718 το 1861. Βλ. Γ. Δώριζας, *Η νέα Τήνος*, Αθήνα 1981, σ. 133-135.

5. Αυτοί ιδρύουν το 1835 το «Ερμογλυφείον» τους στη συμβολή των οδών Σταδίου και Κοραή. Η Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά αμφισβητεί εν μέρει αυτή την πληροφορία που προέρχεται από τον Ξενοφώντα Σώχο. Βλ. σχετικά το άρθρο της «Τηνιακοί Μαρμαράδες στην Αθήνα του Όθωνα», *Τηνιακά* 1 (1996) 261-281.

6. Γύρω στο 1860 οι αδελφοί Φυτάλη από τα Ιστέρνια ανοίγουν το δικό τους «Αδριαντοποιείον» στην οδό Ακαδημίας, στο ύψος της Ζωοδόχου Πηγής. Το 1930 οι αδελφοί Λυρίτη από τον Πύργο επιστρέφουν από την Κωνσταντινούπολη και ιδρύουν το εργαστήριό τους στην Αθήνα, στη συμβολή της Λεωφόρου Αλεξάνδρας με την οδό Χαριλάου Τρικούπη. Αλέκος Φλωράκης, *Σχέδια Τηνιακής...*, ό.π., σ. 15, 18 και σημείωση 11, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

7. Από τα μέσα του 19ου αιώνα Τηνιακοί τεχνίτες εγκαθίστανται στην Αρκαδία και εργά-

Ο Τήνιος γλύπτης Ιωάννης Χαλεπάς

Ο Ιωάννης Χαλεπάς (Πύργος Τήνου 1834 - Αλατσάτα Μικράς Ασίας 1900)⁸ διατηρούσε μία από τις σημαντικότερες επιχειρήσεις μαρμαρογλυπτικής κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Επρόκειτο για οικογενειακή επιχείρηση, στην οποία συμμετείχαν ως συνεργάτες και συνεταιίροι οι αδελφοί του Ζαφείριος και Νικόλαος, οι κουνιάδοι του Μάρκος και Δημήτριος Λαμπαδίτης αλλά και οι έξι γιοι του. Με αφετηρία και κέντρο των εργασιών του τον Πύργο της Τήνου, το εργαστήριο επεκτείνει τη δραστηριότητά του ιδρύοντας υποκαταστήματα στην Αθήνα, τον Πειραιά, τη Σύρο, το Βουκουρέστι και τη Σμύρνη.⁹

Το 1877 φαίνεται ότι ήταν μια δύσκολη χρονιά για την οικογένεια, καθώς ο γιος του Ιωάννη, ο γλύπτης Γιαννούλης Χαλεπάς που εκείνη την εποχή έφτιαχνε στην Αθήνα την περίφημη «Κοιμωμένη» του, παρουσίασε τα πρώτα συμπτώματα της ασθένειας η οποία επρόκειτο να τον ταλαιπωρήσει σε όλη την υπόλοιπη ζωή του. Ο Ιωάννης βρισκόταν τότε στα Αλατσάτα, οικισμό στα περίχωρα της Σμύρνης, όπου κατασκεύαζε το μαρμάρινο τέμπλο του ναού της Αγίας Τριάδας.¹⁰ Είναι πιθανόν να επέβλεπε τις εργασίες ο γιος του Νικόλαος, αφού ο ίδιος είχε αναλάβει την ίδια χρονιά ανάλογα έργα μαρμαρογλυπτικής στην Κάλυμνο.¹¹

Πράγματι, στο κατάστιχο αρ. 2 του Δημοτικού Αρχείου Καλύμνου σώζε-

ζονται κυρίως σε διάφορα οικοδομήματα της Τρίπολης. Χρ. Κωνσταντινόπουλος, «Τηνιακοί μαρμαράδες στην Αρκαδία», στο Ν. Κεφαλληνιάδης - Δ. Σοφινός - Στρ. Φιλιππίτης (επιμ.), *Κυκλαδικό Ημερολόγιο 1998*, Αθήνα 1998, σ. 134-135. Για τα έργα του Γιαννούλη Χαλεπά στο Λεωνίδιο, βλ. Μαρία Σάλτα, «Άγνωστα έργα του Γιαννούλη Χαλεπά και άλλων Τηνίων καλλιτεχνών. Το νεοκλασικό νεκροταφείο των Αγίων Πάντων στο Λεωνίδιο», *Τηνιακά 1* (1996) 283-20. Για τα έργα των Τηνιακών μαρμαράδων στην Ερμούπολη της Σύρου, βλ. τη μελέτη των Ι. Τραυλού και Α. Κόκκου, *Ερμούπολη*, Αθήνα 1980, σ. 95-99.

8. Βλ. σχετικά Αλέκος Φλωράκης, «Τηνιακοί μαρμαρογλύπτες...», *ό.π.*, σ. 272 και Αλέκος Φλωράκης, *Σχέδια Τηνιακής...*, *ό.π.*, σ. 298-299.

9. Οι πληροφορίες για την οικογένεια Χαλεπά και τη δραστηριότητά της προέρχονται από την Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά, *Το εργαστήριο μαρμαρογλυπτικής του Ιωάννη Χαλεπά*, Θεσσαλονίκη 1989. Βλ. ακόμη Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά, «Τηνιακοί...», *ό.π.*, σ. 270 και Αλέκος Φλωράκης, «Τηνιακοί μαρμαρογλύπτες...», *ό.π.*, σ. 272-278. Σύνομη βιογραφία του και στο Αλέκος Φλωράκης, *Σχέδια Τηνιακής...*, *ό.π.*, σ. 297-298.

10. Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά, *Το εργαστήριο μαρμαρογλυπτικής...*, *ό.π.*, σ. 51-52. Βλ. και όσα σημειώνει για το τέμπλο του ναού ο Κων. Βλάμος, *Τ' Αλατσάτα*, Θεσσαλονίκη 1946, σ. 45-47.

11. Εκτός από την κατασκευή του μαρμάρινου τέμπλου στο ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στην Πόθια, ο Ιω. Χαλεπάς είχε ακόμη αναλάβει την κατασκευή του τέμπλου του Αγίου Χαραλάμπους και του άμβωνα της Κοίμησης της Θεοτόκου στον οικισμό της Χώρας. Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά, *Το εργαστήριο...*, *ό.π.*, σ. 53-54.

ται ένα συμβόλαιο του 1877 που υπεγράφη μεταξύ της Κοινότητας και του γλύπτη Ιωάννη Χαλεπά.¹²

Εν Καλύμνω σήμερον την δεκάτην εννάτην Φεβρουαρίου του χιλιοστού οκτακοσιοστού εβδομηκοστού εβδόμου έτους, ημέρα της εβδομάδος Τετάρτη και ώραν δεκάτην προς μεσημβρίας η Κοινότης Καλύμνου εκπροσωπούμενη υπό των Δημογερόντων Καλύμνου Ιωάννου Ν. Τηλιακού και Σακελλαρίου Ζερβού εφ' ενός και ο κύριος Ιωάννης Χαλεπάς Αρχιτέκτων Τήνιος αφ' ετέρου, εποιήσαντο τήνδε την σύμβασιν δι' ης συμβάλλονται ως εφεξής.

1) Ο Αρχιτέκτων Ιωάννης Χαλεπάς αναλαμβάνει να κατασκευάση εκ λευκού μαρμάρου άπαν το τέμπλον του κατά παραλίαν της νήσου μας Ιερού Ναού του Σωτήρος Χριστού κατά το οποίον υπέδειξεν ημίν σχεδιογράφημα, εκτός των στηλών και των διά τας εικόνας πινάκων αίτινες θα είναι εκ μαρμάρου Πεντελικού, και ακόμη ότι θα έχη δώδεκα εσορτάς και όχι εξ κατά το σχεδιογράφημα. Άπαν το υλικόν ότι θεωρείται εις βάρος του εις μάρμαρον λευκόν της Τήνου, εκτός των στηλών ως ερρήθη και των πέντε διά τας εικόνας πινάκων, και ότι θα είνε κάλλιστα κατειργασμένον το Τέμπλον (λουστραρισμένον) υποχρεωμένους έπειτα να συνδέση και εφαρμόση τας βαθμίδας τας οποίας να λουστράρη και εάν τυχόν διαρραγή πέτρα τις να την αντικαταστήση.

2) Η Κοινότης Καλύμνου δι' άπαν το υλικόν του τέμπλου και δια την επεξεργασίαν αυτού υπόσχεται να πληρώση τω Αρχιτέκτονι Ιωάννη Χαλεπά χίλια επτακόσια πενήντα μετζήτια αργυρά ήτοι 1750. εκ των οποίων να τω μετρήση τα διακόσια πενήντα ήτοι 250. όταν επιστρέψη ενταύθα μετά του υλικού πεντακόσια ήτοι 500, τα δε άλλα να λαμβάνη κατά διαφόρους δόσεις διαρκούσης της εργασίας της εντελούς εξοφλήσεως επιφυλαττομένης άμα τη αποπερατώσει του όλου έργου κατά το τέλος του προσεχούς Οκτωβρίου ε.ε.¹³

Τα υλικά και η οικοδομή του θεμελίου του τέμπλου επιβαρύνουν την Κοινότητα Καλύμνου, καθώς και τα υλικά του όπισθεν του τέμπλου υποστηρίγματος καθώς και τα αναγκαιούντα ξύλα δια τας σκαλωσιαίς.

3) Τα διακόσια πενήντα μετζήτια τα οποία τώρα θα τω μετρηθώσι τίθενται προς την εγγύησιν του κυρίου Σακελλαρίου Αντ. Μαγκλή.

Τα συμβαλλόμενα μέρη υπόσχονται να τηρήσωσιν αυστηρώς τα ανωτέρω συμφωνημένα.

12. Οι παραπομπές στα κατάστιχα του Αρχείου, το οποίο φυλάσσεται στο Δημαρχείο Καλύμνου, γίνονται εδώ κατά την αρίθμηση που δόθηκε μετά την ταξινομήση και καταλογογράφησή τους το 2005, από ομάδα τελειόφοιτων φοιτητών του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, με την επίβλεψη της υπογράφουσας.

13. Ενεστώτος έτους.

Ο εγγυητής
Σακελλ. Μαγκλής
ο Αρχιτέκτων
Ιω. Χαλεπός

Οι Δημογέροντες
Ιωάννης Ν. Τηλιακός
Σακελλάρης Ζερβός

Έλαβε ο αρχιτέκτων τα ανωτέρω αναφερόμενα ως προπληρωμή
μετζήτια 250 διακόσια πενήντα
Ιω. Χαλεπός

Και αμέσως πιο κάτω

Η εν τω ανωτέρω συμβολαίω διαλαμβανομένη εργασία επερατώθη καθ' ολοκληρίαν από μέρους των συμβαλλομένων αρχιτεκτόνων και τεκτόνων, η δε αντιμισθία επληρώθη εις τον αρχιτέκτονα κ. Ιωάννη Χαλεπών παρά της Κοινότητος και εξωφλήθη πάντη καθ' όλα αυτού τα άρθρα το συμβόλαιον.

Εν Καλύμνω τη 12 Δεκεμβρίου 1877

Ο αρχιτέκτων
Ιω. Χαλεπός
Οι Δημογέροντες
Γεώργιος Μάγκος

Το συμβόλαιο αυτό επιβεβαιώνει από την πλευρά της Κοινότητας τη σχετική σημείωση για το συγκεκριμένο έργο που διασώζεται στο αρχείο του Ιωάννη Χαλεπά: «1877 Αθήναι Μεταμόρφωσις του Ιερού Ναού της Καλύμνου Ιανουαρ. 18. Εσυμφώνησα εις Κάλυμνον το Τέμπλεον του άνω Ναού μετζήτια 1750 ως το Συμφωνητικόν μας, Ιανουαρίου 20 Έλαβα από την Κοινότητα εις Κάλυμνον απέναντι άνω εργασίας προκαταβολήν μετζήτια 750 προς 5 δρχ».¹⁴

Αδιαμφισβήτητη επιβεβαίωση όσων αναφέρονται στα παραπάνω έγγραφα, απο-

---

14. Κατ. Π 42. Η σχετική σημείωση έχει δημοσιευτεί από την Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτουρά. Το εργαστήριο μαρμαρογλυπτικής.... ό.π., σ. 53.

τελεί εξάλλου η υπογραφή του καλλιτέχνη που διασώζεται χαραγμένη στο δεξί κάτω μέρος της ωραίας πύλης του ναού: «Ιωάννης Χαλεπάς εποίει 1877».¹⁵

Όταν, στις 19 Ιανουαρίου του 1877, οι Δημογέροντες της Καλύμνου ανέθεσαν στον Ιωάννη Χαλεπά, την κατασκευή του τέμπλου στο ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στην Πόθια, η εκκλησία αυτή δεν είχε ακόμη ανακηρυχθεί σε Μητρόπολη του νησιού. Κτισμένη στο μέσο της παραλίας γύρω στο 1860,¹⁶ αποτελεί μία από τις τέσσερις εκκλησίες που αναφέρεται ότι υπήρχαν την εποχή εκείνη στον οικισμό.¹⁷ Ο Άγιος Νικόλαος, η άλλη μεγάλη παραλιακή εκκλησία ήταν νεώτερη, αφού το μικρό εκκλησάκι που υπήρχε στο ίδιο σημείο είχε κατεδαφισθεί και στη θέση του οικοδομούνταν μεγαλύτερος ναός.¹⁸

Ο Χριστός όμως επρόκειτο να γίνει «η ωραιότερα πασών [...] μετά θόλου μολυβδοσκεπάστου, άμβωνος, αρχιερατικού θρόνου, μαρμαρίνων και αξιοσημάντων εικόνων του Σακελλαρίου Μαγκλή και του Γεωργίου Οικονόμου Καλυμνίων», όπως σημείωνε χαρακτηριστικά ο Ρώσος καθηγητής κλασικών

15. Είναι φανερό ότι η άγνοια της δραστηριότητάς του, αλλά και η συνωνυμία πατέρα και γιου, οδήγησε την Αθηνά Ταρσούλη (Αθηνά Ταρσούλη, Δωδεκάνησα, τ. Β', Αθήνα 1947, σ. 200–201), αλλά και όσους αναφέρθηκαν αργότερα στο τέμπλο του συγκεκριμένου ναού, να αποδώσουν λανθασμένα την κατασκευή του στον Γιαννούλη Χαλεπά και όχι στον πατέρα του Ιωάννη. Το λάθος αυτό έχει ήδη επισημανθεί από την Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά, *Το εργατήριο μαρμαρογλυπτικής...*, ό.π., Θεσσαλονίκη 1989, σ. 100, σημ. 46. Σωστά αποδίδουν την κατασκευή του τέμπλου στον Ιωάννη Χαλεπά η Αναστασία Κορκόλη και η Παρασκευή Βέργου, «Οι τρεις Καλύμνιοι ζωγράφοι και η αγιογράφηση της Μητρόπολης Καλύμνου», *Καλυμνιακά Χρονικά* 7 (1988) 349.

16. Στις περισσότερες πηγές αναφέρεται ότι ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στην Πόθια κτίστηκε το 1866. Φαίνεται ότι ήταν παλιότερος, αφού στο Αρχείο Καλύμνου σώζεται έγγραφο με το οποίο διορίζεται ο Νικόλαος Χατζηθέμελης ως άμισθος επίτροπος του ναού, τη 12η Νοεμβρίου του 1863. Το έγγραφο δημοσιεύεται από τον Ιωάννη Χαλκίτη, «Συμβολή στην ιστορία της Εκκλησίας της Καλύμνου», *Καλυμνιακά Χρονικά* 6 (1986) 130. Αναφέρεται επίσης η ύπαρξη της εκκλησίας του «Κάτω Χριστού» στην Πόθια. Ίσως στη θέση της να κτίστηκε ο μεγαλύτερος ναός, όπως συνέβη και με την εκκλησία του Αγίου Νικολάου. Κυριάκος Χατζηδάκης, «Κάλυμνος, 1851», *Καλυμνιακά Χρονικά* 12 (1997) 40.

17. Αναφέρονται η Παναγία του Κουβούση, η Παναγία η Καλαμιώτισσα, η Μεταμόρφωση και ο Άγιος Νικόλαος, Κάρολος Φλέγελ, *Η νήσος Κάλυμνος*, Κωνσταντινούπολη 1896, σ. 25 και Κάρολος Φλέγελ, *Η Α.Θ. Παναγιώτης ο Οικουμενικός Πατριάρχης Άνθιμος ο Ζ' εν Καλύμνω*, Σάμος 1896, σ. 11–12.

18. Έτσι αναφέρεται σε επιστολή που απευθύνεται στον Μητροπολίτη Λέρου και Καλύμνου, Χρύσανθο με ημερομηνία 21 Ιανουαρίου 1892. Το έγγραφο έχει δημοσιευθεί από τον Κυριάκο Χατζηδάκη, «Από την έρευνα των αρχείων της Δημογεροντίας Καλύμνου» *Καλυμνιακά Χρονικά* 5 (1985) 275–282. Όπως σημειώνει ο Κ. Χατζηδάκης, ο καίμακάμης Χασάν Βέης είχε προβάλει εμπόδια στην αποπεράτωση του ναού, ο οποίος χρησίμευε και ως νεκροταφείο μέχρι το 1898, οπότε απαγορεύτηκε η ταφή των νεκρών στον περίβολο της εκκλησίας. Στο ίδιο, σ. 277.

γλωσσών Κάρολος Φλέγκελ σε μελέτη του που δημοσιεύθηκε το 1896.¹⁹ Βρισκόμαστε, άλλωστε, στην εποχή κατά την οποία το μάρμαρο κυριαρχεί στον νεοκλασικισμό και επιβάλλει σταδιακά την παρουσία του στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική και τις κατασκευές στο εσωτερικό των ναών.

Ο επίσης Τήνιος γλύπτης Φίλιππος Ρήγος είχε μάλλον φιλοτεχνήσει τον άμβωνα το 1875,²⁰ ενώ το 1879 ο Καλύμνιος ζωγράφος-αγιογράφος Σακελλάριος Μαγκλής ανέλαβε την αγιογράφηση του ναού. Στο σχετικό συμβόλαιο που υπέγραψε με τη Δημογεροντία του νησιού,²¹ δεσμεύτηκε να ζωγραφίσει σε δύο χρόνια, έναντι 450 οθωμανικών λιρών, 31 εικόνες στο τέμπλο, 5 στον άμβωνα, 5 στον μαρμάρινο θρόνο, 15 στον θόλο και στον Νάρθηκα και να χρυσώσει το τέμπλο.²² Παρότι φιλοτέχνησε 24 εικόνες, ο πρόωρος θάνατός του το 1878 δεν του επέτρεψε να ολοκληρώσει το έργο.²³ Η εικονογράφηση του ναού ολοκληρώθηκε από τον Γεώργιο Οικονόμο²⁴ και τον Μιχαήλ Αλαχούζο,²⁵ δύο ακόμη Καλύμνιους ζωγράφους.

Από όλα τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι επρόκειτο για ένα ιδιαίτερα

19. Κάρολος Φλέγκελ, *Η νήσος...*, ό.π., σ. 25. Ο Κάρολος Φλέγκελ εγκαταστάθηκε στην Κάλυμνο το 1892 και αφιέρωσε τη δραστηριότητά του στην προστασία των δικαιωμάτων των σπογγαλιών και την κατάργηση των σαφάνδρων. Η εγκατάστασή του στην Κάλυμνο και η δράση του περιγράφεται και από τον ίδιο στο Charles Flégel, *La question des pêcheurs d'éponges de la Méditerranée*, Κάιρο 1902, σ. 12-20. Για τον Κάρολο Φλέγκελ βλ. το σχετικό αφιέρωμα στα *Καλυμνιακά Χρονικά* 3 (1982) 25-54.

20. Ένας ακόμη Τήνιος, ο Γιάννης Φιλιππίτης, επισκεύασε το κωδωνοστάσιο μετά τους σεισμούς του 1955. Βλ. σχετικά Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά, *Το εργαστήριο μαρμαρογλυπτικής...*, ό.π., σ. 102, σημ. 52. Αναλυτική περιγραφή του τέμπλου δίδεται στο ίδιο, σ. 100-104.

21. Με ημερομηνία 8 Ιουνίου 1879. Γιάννης Κλ. Ζερβός, *Ιστορικά Σημειώματα*, Αθήνα 1961, σ. 194.

22. Ίσως έτσι εξηγείται η κοινή χρυσωση και ο κοινός χρωματισμός του άμβωνα και του τέμπλου, που θα πρέπει να έγιναν δύο χρόνια αργότερα από τον Σακελλάριο Μαγκλή.

23. Αναφορά σε ορισμένα από τα έργα του σε διάφορες εκκλησίες του νησιού κάνει ο Κάρολος Φλέγκελ, *Η νήσος...*, ό.π., σ. 25-26. Αναλυτικό κατάλογο των έργων του βλ. στο Πρ. Γεώργιος Δρ. Χαραμαντάς, «Σακελλάριος Αντ. Μαγκλής (1844-1886)», *Καλυμνιακά Σύμμεικτα*, τ. 2, Αθήνα 1995, σ. 30. Βλ. ακόμη του ίδιου, *Χώρα, η πρωτεύουσα της νήσου Καλύμνου*, Αθήνα 2000, σ. 57-59. Για τον ζωγράφο και το έργο του στην εκκλησία του Χριστού και σε άλλους ναούς της Καλύμνου, βλ. ακόμη Αθανάσιος Παπάς, «Μια προσωπογραφία του Σακελλάριου Μαγκλή», *Καλυμνιακά Χρονικά* 6 (1986) 278 και Γιάννης Κλ. Ζερβός, «Σακελλάριος Μαγκλής», *Καλυμνιακά Σύμμεικτα*, τ. 2, Αθήνα 1995, σ. 18-19. Αναστασία Κορκόλη - Παρακευή Βέργου, «Οι τρεις Καλύμνιοι ζωγράφοι...», ό.π., σ. 350-358.

24. Για το έργο του βλ. Κάρολος Φλέγκελ, *Η νήσος...*, ό.π., σ. 26. Αναστασία Κορκόλη - Παρακευή Βέργου, «Οι τρεις Καλύμνιοι ζωγράφοι...», ό.π., σ. 359-361.

25. Αναστασία Κορκόλη - Παρακευή Βέργου, «Οι τρεις Καλύμνιοι ζωγράφοι...», ό.π., σ. 361-363.

δαπανηρό και φιλόδοξο έργο. Παρά τις περιορισμένες δυνατότητές της, η τοπική δημογεροντία ανέλαβε τη χρηματοδότηση, αν και συνήθης πρακτική των Καλυμνίων ήταν να συνδράμουν οι ίδιοι στην ανέγερση και εικονογράφηση των ναών του νησιού με διάφορα μέσα, κυρίως με την προσφορά του αλιεύματος της τελευταίας κατάδυσης κάθε σπογγαλιευτικού ταξιδιού – της «βουτιάς του Αγίου», όπως την έλεγαν.²⁶

... και η Κάλυμνος

Μία πρώτη προσέγγιση του θέματος γεννά εύλογα ερωτήματα, όπως το ακόλουθο: Γιατί κτίστηκε τόσο πρώιμα ένας μεγαλοπρεπής ναός στην παραλία της Καλύμνου, και, επιπλέον, γιατί η κοινότητα ανέθεσε την κατασκευή του μαρμαρίνου τέμπλου σε έναν γνωστό Τηνιακό γλύπτη έναντι υψηλής για την εποχή αμοιβής, επιθυμώντας μάλιστα να χρησιμοποιηθούν πεντελικό και τηνιακό μάρμαρο, πράγμα που θα ανέβαζε σημαντικά το κόστος του έργου;

Τρία χρόνια αργότερα, και συγκεκριμένα το 1880, επιχειρείται από κάποιους η διαίρεση του ενιαίου δήμου Καλυμνίων σε δύο δήμους, το δήμο Παραλίας-Λιμένος και το δήμο Χώρας. Το εγχείρημα φαίνεται ότι εκφράζει τη μειοψηφία των κατοίκων και αντιμετωπίζεται ως ανταρσία απέναντι στη νόμιμη εξουσία των ήδη εκλεγμένων δημογερόντων του νησιού. Παρ' όλα αυτά η υπόθεση ταλανίζει για δύο τουλάχιστον χρόνια τον πληθυσμό, προκαλεί την επέμβαση της οθωμανικής διοίκησης υπέρ «της ενώσεως των δημογεροντιών εν Καλύμνω» και καταλήγει σε λαϊκή συνέλευση στον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος και στην εκλογή ενιαίου «δημογεροντικού σωματείου» τον Δεκέμβριο του 1882.²⁷

Στα επιχειρήματα της Δημογεροντίας υπέρ της διατήρησης ενιαίου δήμου,

26. Το έθιμο των δωρεών υπέρ της ανέγερσης, επισκευής και συντήρησης ναών ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο σε όλους τους τόπους όπου υπήρχαν ναυτικοί. Ειδικότερα όμως η προσφορά των κερδών από την πώληση των σπόγγων της τελευταίας βουτιάς μνημονεύεται και σε άλλα σπογγαλιευτικά νησιά. Βλ. ενδεικτικά Μαρία Μαγκλή – Θεμελίνα Καπελλά, *Λαογραφικά Καλύμνου*, εκδ. Λυκείου των Ελληνίδων, χ.χ., σ. 17–63 ή ακόμη Σωτήριος Αλ. Καρανικόλας, *Τα σεβάσματα της λατρείας των Συμναίων*, τ. Α', Πειραιάς 1962, σ. 10–11.

27. Τα σχετικά έγγραφα δημοσιεύονται από τον Ιωάννη Π. Χαλκίτη, «Συμβολή στην ιστορία του Δήμου Καλυμνίων», *Καλυμνιακά Χρονικά* 5 (1985) 236–242 και του Ιδίου, «Συμβολή στην ιστορία του Δήμου Καλυμνίων. Συμπλήρωμα στο χρονικό της διαιρέσεως του ενιαίου Δήμου της Καλύμνου σε δύο Δήμους: τον Δήμο Παραλίας – Λιμένος και τον Δήμο Χώρας», *Καλυμνιακά Χρονικά* 6 (1986) 145–158. Για το ίδιο θέμα βλ. Κυριάκος Χατζηδάκης, «Η Κάλυμνος στα τέλη της Τουρκοκρατίας», *Καλυμνιακά Χρονικά* 8 (1989) 66–67.

αναφέρεται ότι, στην πραγματικότητα, δεν υπήρχε μόνιμα εγκατεστημένος πληθυσμός στο λιμάνι το 1880:

ουδέποτε έσχε ιδίαν ποτέ ουδ' ελαχίστην πρόσδοον, αλλά πάσας κοινάς μετά του λιμένος. Διότι μία ήτο αείποτε κοινότης, και μία κοινότης είναι υπαρκτή και βιώσιμος. Ουδέποτε οι κάτοικοι του Λιμένος και Χώρας έχουν τι το κεχωρισμένον, διότι πάντοτε ήσαν οι ίδιοι, ή τα αυτά πρόσωπα εν Χώρα, κατοικούντα μέχρι τινός και είτα χάριν ευκολιών των καταβάντα εις την παραλίαν, ή πατήρ και υιοί, ή αδελφοί και οικείοι. Τα κτήματά των τα μικρά δεν είναι εις ιδίας θέσεις, αλλ' εις τας αυτάς πάντων. Ομού πάντες βιούμεν, ομού εργαζόμεθα, ομού υπάρχομεν. Ο εν Χώρα έχει λίαν συνήθως και οίκον εν λιμένι, εις ον ενδιαμένει κατ' εποχάς, ή αν δεν έχει, όλην την ημέραν διημερεύον εν τη παραλία χάριν των εργασιών του, την εσπέραν αναβαίνει και διανυκτερεύει μόνο εν τη οικία του.²⁸

Καθώς το έγγραφο διασώζει την άποψη της μίας πλευράς, δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν το επιχείρημα των δημογερόντων είναι απολύτως αληθές, αν δηλαδή το 1880 η Πόθια ήταν χώρος προσωρινής – ημερήσιας – διαμονής όσων κατοίκων της Χώρας είχαν εργασίες στο λιμάνι. Όσα πάντως τεκμήρια εντοπίσαμε – ορισμένα από τα οποία εξετάζονται πιο κάτω – δεν συνηγορούν υπέρ της συγκεκριμένης άποψης.

Οι πηγές που αναφέρονται στην οικιστική οργάνωση της Καλύμνου στα μέσα του 19ου αιώνα είναι λίγες και ελάχιστα διαφωτιστικές.²⁹ Ωστόσο, το πιθανότερο είναι ότι η Πόθια δεν είχε προσλάβει ακόμη τα χαρακτηριστικά εκείνα και τις λειτουργίες που θα έκαναν τους επισκέπτες αλλά και τους κατοίκους να την χαρακτηρίσουν ως «πόλη» ή πολύ περισσότερο ως «πρωτεύουσα» του νησιού.³⁰ Ο Ιάκωβος Ρ. Ραγκαβής αναφέρει την Πόθια ως λιμάνι της Χώρας, της μοναδικής κωμόπολης του νησιού. Οι δε 2.000 κάτοικοι της Καλύμνου ζούσαν στη Χώρα και το λιμάνι.³¹ Ανάλογη είναι και η λίγο

28. Πρόκειται για επιστολή της Δημογεροντίας, δημοσιευμένη από τον Ιωάννη Π. Χαλκίτη, «Συμβολή...», ό.π., σ. 236-242.

29. Το παλαιότερο σωζόμενο κατάστιχο του Δημοτικού Αρχείου έχει λίγες εγγραφές από το έτος 1863. Στην πραγματικότητα σώζεται αρχαιακό υλικό μετά το 1880. Εξάλλου η Κάλυμνος ελάχιστα προσέλευσε το ενδιαφέρον των ταξιδιωτών της εποχής.

30. Για τη δυσχέρεια διασαφήνισης των χαρακτηριστικών που ορίζουν την πόλη, βλ. Νίκος Σβορώνος, «Κοινωνικές δομές και πολιτιστική ανάπτυξη των πόλεων στον ελληνικό χώρο κατά την Τουρκοκρατία» στο *Αμνητός εις μνήμην Φώτη Αποστολόπουλου*, Αθήνα 1984, σ. 330-337.

31. Ιάκωβος Ρ. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά*, τ. 3, Αθήνα 1854, σ. 392 και 395.

προγενέστερη εντύπωση του Λουδοβίκου Ρος, που έγραφε το 1841 ότι στην παραλία υπήρχαν 50–60 σπίτια. Ο ίδιος, όταν έφτασε στο νησί, κατευθύνθηκε προς την πόλη που απείχε περί τα τρία τέταρτα της ώρας από το λιμάνι. Εκεί παρευρέθηκε σε συνέλευση των κατοίκων που γινόταν στην εκκλησία της Παναγίας.³²

Η συγκέντρωση πληθυσμού στην παραλία περιοχή ήταν οπωσδήποτε μια διαδικασία που χρειάστηκε αρκετές δεκαετίες για να ολοκληρωθεί. Το 1864, ο πληθυσμός της Καλύμνου υπολογιζόταν από τον C.T. Newton, σε 10.000 κατοίκους, που ζούσαν στην πόλη κάτω από την πλαγιά του βουνού. «Αυτή η πόλη», έγραφε χαρακτηριστικά, «ιδρύθηκε στο λαιμό της ξηράς, στη μέση του δρόμου ανάμεσα στα Λινάρια και το λιμάνι της Πόθιας. Σε αυτή τη νεώτερη θέση μια δεύτερη πόλη αναπτύχθηκε, που πιθανόν θα γίνει μια μέρα πρωτεύουσα».³³

Αυτή η πιθανότητα ισχυροποιείται στα τέλη του 19ου αιώνα, όταν ο Κάρολος Φλέγκελ σημείωνε ότι «πάσα ενέργεια και πάσα ζωή τείνει προς την κάτω πόλιν, την παρά τον λιμένα Ποθαίαν, όπου προ εξηκονταετίας μόλις ευρίσκετο καλύβη τις ή αποθήκη ανά μέσον βουρλών και ροδοδάφνης».³⁴

Επιχειρώντας μια σύντομη αναδρομή στην οικιστική ιστορία της Καλύμνου, διαπιστώνουμε ότι η μετακίνηση την οποία επιχειρούμε να περιγράψουμε εδώ δεν ήταν η μοναδική. Ο βυζαντινός οικισμός της Καλύμνου, το «Πέρα Κάστρο», βρισκόταν σε φυσική οχυρή θέση, στην κορυφή ενός βραχώδους απότομου λόφου στο κέντρο της μεγαλύτερης πεδιάδας του νησιού, και σε ίση περίπου απόσταση από τις ακτές της Πόθιας και των Λιναρίων, όπως σημείωνε και ο Newton.³⁵ Η μετακίνηση του πληθυσμού στις υπώρειες του ίδιου λόφου και η δημιουργία ενός νέου οικιστικού πυρήνα, αυτού της Χώρας, δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια, πιθανόν όμως να συμπίπτει με τη σχετική σταθερότητα που έφερε στο Αιγαίο η ολοκλήρωση της οθωμανικής κατάκτησης.

Ωστόσο, η Χώρα παρέμεινε ο μοναδικός οικισμός μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, οπότε διαμορφώθηκε ένα δεύτερο οικιστικό κέντρο στη

32. Πρ. Γεώργιος Δρ. Χαραμαντάς (επιμ.), Loudvig Ross, «Νησιωτικά ταξίδια. Κάλυμνος – Τέλενδος», *Καλυμνιακά Σύμμεικτα* (Αθήνα 1993) 72.

33. C.T. Newton, M.A. – *Travels and Discoveries in the Levant*, Λονδίνο 1865. Μετάφραση του κειμένου έχει εκδοθεί στον 6ο τόμο των *Καλυμνιακών Χρονικών* (1986) 201–206.

34. Κάρολος Φλέγκελ, *Η νήσος...*, ό.π., σ. 11.

35. C.T. Newton, M.A. – *Travels...*, ό.π., Βλ. ακόμη Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες...*, ό.π., σ. 180.

νοτιοανατολική παραλία του νησιού.³⁶ Η Πόθια – Πόθια όπως ονομάζεται σήμερα – έλαβε το όνομά της σε ανάμνηση του αρχαίου Δήμου Ποθαίων.³⁷ Είναι κτισμένη στην επίπεδη κατάληξη της πεδινής περιοχής που προαναφέρθηκε, σε όλο το μήκος της ακτής και στις δύο απότομες αντικριστές πλαγιές που την περιβάλλουν. Στους λόφους αυτούς αναπτύχθηκαν πυκνοδομημένες συνοικίες – τα «Μαράσια» όπως λέγονται – με μικρές ιδιοκτησίες κτισμένες αμφιθεατρικά.³⁸ Σε αυτούς τους «σφουγγαρομαχαλάδες» κατοικούσαν κυρίως όσοι εργάζονταν σε σπογγαλιευτικά σκάφη ως δύτες ή βοηθητικό προσωπικό.

Η μαρτυρία του Ιπποκράτη Ταυλάριου,³⁹ ίσως να μην είναι αντικειμενική, αποδίδει όμως την εικόνα που έδινε ο οικισμός της Χώρας κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα σε εξέχοντα μέλη της καλυμνιακής κοινωνίας: «Η πόλις, είπομεν, κείται εν μέσω κοιλάδος και κάτωθεν του βράχου του φρουρίου, έχουσα οικίας σχεδόν 2.500 και επάνωθεν κατά τον ήδη υπολογισμόν. Είναι δε αθλία και ρυπαρά, έχουσα στενούς οδούς, ως είναι πάσαι αι τουρκικαί πόλεις, οικοδομάς ολιγίστας έχει αξίας λόγου».⁴⁰ Ο δε Κάρολος Φλέγκελ αντιδιαστέλλει την εικόνα των δύο οικισμών «νέαι οικίαι εν τη Χώρα νυν κτίζονται ολίγισται, αι δε μάλλον δυσπρόσιτοι εις τας υπωρείας του Κάστρου και εις

36. Η Μαρία Μαγκλή και η Θεμελίνα Καπελλά χρονολογούν την ίδρυση της Πόθιας γύρω στο 1850 και θεωρούν τους «προύχοντες μεγαλέμπορους» ως τους πρώτους οικιστές της. Αναφέρουν ότι, στις αρχές του αιώνα, όταν η Πόθια θεωρούνταν πια η πρωτεύουσα του νησιού, μεταφέρθηκε και η Μητρόπολη στο Χριστό. Μαρία Μαγκλή και Θεμελίνα Καπελλά, *Λαογραφικά Καλύμνου*, εκδ. Λυκείου των Ελληνίδων, χ.χ., σ. 17–19. Βλ. ακόμη Αθηνά Ταρσούλη, *Δωδεκάνησα*, τ. 2, Αθήνα 1948, σ. 200. Η Α. Ταρσούλη υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη της παραλιακής Πόθιας θα πρέπει να τοποθετηθεί τουλάχιστον μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Αντίθετα, ο Κάρολος Φλέγκελ αναφέρει ότι ο παραλιακός οικισμός άρχισε να κατοικείται από το 1836. Κάρολος Φλέγκελ, *Η Α.Θ. Παναγιώτης...*, ό.π., σ. 11.

37. Για το δήμο Ποθαίων και της επιγραφής της αρχαιότητας που τον αναφέρουν βλ. Γ. Κουκούλης, *Η Καλύμνα των Επιγραφών*, Αθήνα 1980.

38. Η Μαρία Μπογδάνου-Ηλιοπούλου και η Αγγελική Φετοκάκη-Σαραντίδη υποστηρίζουν ότι κατά τον σταδιακό σχηματισμό της Πόθιας, οι περιοχές αυτές είναι παλιότερες χρονολογικά από την περιοχή πίσω από το λιμάνι με τις μεγαλύτερες ιδιοκτησίες, όπου κατοικούσαν και τα ανώτερα οικονομικά στρώματα του πληθυσμού. Βλ. σχετικά Μαρία Μπογδάνου-Ηλιοπούλου, Αγγελική Φετοκάκη-Σαραντίδη, *Καλύμνος*, εκδ. Μέλισσα, σειρά: Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Αθήνα 1984, σ. 10–11.

39. Βιογραφικά στοιχεία βλ. στο Γιάννης Κλ. Ζερβός, *Ιστορικά Σημειώματα*, Αθήνα 1961, σ. 183. Ο Ιπποκράτης Ταυλάριος υπήρξε πληρεξούσιος των Καλυμνίων στην Κωνσταντινούπολη για την επίλυση του «σπογγαλιευτικού ζητήματος», του αιτήματος, δηλαδή, των Δωδεκανησίων προς την οθωμανική διοίκηση για την κατάργηση των σκαφάνδρων.

40. Ιπποκράτης Ταυλάριος, «Περί της νήσου Καλύμνου», *Πανδώρα* 12 (1861–1862) 518–522.

τα στόμια των δύο χαράδρων, της Λαγκάδας και της όπισθεν Λαγκάδας καταρρέουσι, διότι πάσα ενέργεια και ζωή τείνει εις την παρά τον λιμένα Ποθαίαν όπου ένεκα τούτου τα γήπεδα εκτιμώνται κατά τιμάς υπερόγκους, υπενθυμιζούσας εκείνας του Άστεως του Λονδίνου» ή άλλου «αι οικίαι της Ποθαίας είναι επιδεικτικώτεραι των της Χώρας, τινές εξ αυτών έχουσι στέγας εξ ερυθρών κεραμίδων αντί των εξ αργιλλώδους δωμίτιδος γης, άλλαι δε είναι κεκανονισμένα διά μαρμαρίνων εξωστών μετά σιδηρών κιγκλίδων». ⁴¹

Ίσως δεν ήταν μόνο τα μάτια του Ρώσου λόγιου που ταύτιζαν την παλιά Χώρα με την οθωμανική κυριαρχία του νησιού, η οποία, άλλωστε, εξακολουθούσε να υφίσταται. «Έν τω λιμένι όμως υπάρχουσιν οικοδομαί επί το ευρωπαϊκώτερον, και φιλοτιμούνται ήδη να καθωραΐσωσιν αυτόν. Η νήσος έχει κατοίκους υπέρ 15.000 οικούντας ως επί το πολύ εν τη πόλει, καλουμένη Χώρα και τω λιμένι», σημειώνει και ο Ιπποκράτης Ταυλάριος. ⁴²

Η αντιπαράθεση, επομένως, ανάμεσα στον παλιό και το νέο χώρο κατοίκησης που φαινόταν να κλίνει υπέρ του πρώτου λίγες δεκαετίες πριν, τείνει να ανατραπεί καθώς ο 19ος αι. βαδίζει στη δύση του. Η Χώρα θυμίζει «τουρκική» πόλη, ενώ το λιμάνι διαμορφώνεται σε «ευρωπαϊκή». Το λιμάνι συνδέεται με την οικονομική ζωή του νησιού, γίνεται ο χώρος που φιλοξενεί τις παραγωγικές δραστηριότητες που πλαισιώνουν τη σπογγαλιεία. Ναυπηγεία, βιοτεχνίες, αποθήκες φύλαξης και επεξεργασίας σπόγγων, μηχανουργεία, αλλά και καφενεία, ταβέρνες και διάφορα εμπορικά καταστήματα εξυπηρετούν τη θεαματική αύξηση της δραστηριότητας, που σημειώνεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, όταν με το σκάφανδρο κυριαρχεί η σπογγαλιεία του μεγάλου βάθους, των πολυπρόσωπων πληρωμάτων, των πολύμηνων ταξιδιών και των μακρινών αποστάσεων. Πάντως ορισμένες φορές η ίδια η Δημογεροντία φαίνεται να αντιμετωπίζει με συμβιβαστική διάθεση τα πράγματα: «η πόλις της νήσου μας σύγκειται από δύο συνοικίας, Πόθαιαν και Χώραν». ⁴³

Είναι άραγε τυχαία η καθιέρωση της ονομασίας «Πόθαια» αντί της αρχικής «λιμίν» και η ανάκληση του αρχαιοελληνικού παρελθόντος στην ονομασία της παράλιας πόλης; Όπως επίσης έχει ενδιαφέρον, πιστεύω, η λαϊκή ετυμολόγηση

41. Κάρολος Φλέγκελ, *Η νήσος...*, ό.π., σ. 22, 24.

42. Ιπποκράτης Ταυλάριος, «Περί της νήσου...», ό.π. και Πρ. Γεώργιος Δρ. Χαραμαντάς (επιμ.), Ιπποκράτη Δ. Ταυλάριου, «Περί της νήσου Καλύμνου», *Καλυμνιακά Σύμμεικτα*, Αθήνα 1993, σ. 77.

43. Πρόκειται για επιστολή προς τον Καΐμακάμη Καλύμνου σχετικά με την εμφάνιση κρουσμάτων ευλογιάς στο νησί. Αρχείο Καλύμνου (στο εξής ΑΚ), Αλληλογραφία 1896-1898, φ. 45, 3.1.1897.

της ονομασίας της, αφού το «Πόθια» παραπέμπει στο «Ποθητή» και το αίσθημα του νόστου που διακατέχει όσους ασκούν το επικίνδυνο επάγγελμα του δύτε.

Η μελέτη της οργάνωσης και της εξέλιξης του οικισμένου χώρου πολύ συχνά οδηγεί σε ερωτήματα που αφορούν την αφετηρία ενός οικισμού, τους λόγους επιλογής μιας συγκεκριμένης θέσης, την τυχαία ή σχεδιασμένη οργάνωση και επέκταση της δόμησης και των λειτουργιών του αστικού χώρου. Η διαμόρφωση των ηπειρωτικών αλλά και των νησιωτικών οικισμών έχει συχνά απασχολήσει την ιστορική έρευνα, κυρίως ως προς την επιλογή ορεινών και δυσπρόσιτων περιοχών ως τόπων κατοίκησης κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Η εγκατάσταση ή η απόσυρση στο βουνό προβάλλει, για κάθε αντιπαρατιθέμενη άποψη, άλλα επιχειρήματα ως κυρίαρχα. Αν τα διαθέσιμα τεκμήρια δεν είναι ικανά να μας οδηγήσουν σε ασφαλή συμπεράσματα για την αφετηρία των ορεινών οικιστικών θέσεων, η μελέτη, ωστόσο, νεότερων οικισμών του ελληνικού χώρου – αυτών που κυρίως έχουν προκύψει από μετακίνηση πληθυσμών – είναι ένα φαινόμενο που απαιτεί ειδική, ίσως, εξέταση κάθε περίπτωσης, επιτρέπει όμως τη διατύπωση γενικότερων παρατηρήσεων.

Εξάλλου, η περίπτωση που μελετάμε εδώ δεν είναι μοναδική. Από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα θα συμβούν σημαντικές ανακατατάξεις στον οικιστικό ιστό του νησιωτικού χώρου, καθώς αξιοποιούνται συστηματικότερα και σταδιακά κατοικούνται οι παραθαλάσσιες περιοχές. Το άλλοτε ακατοίκητο επίνειο της ορεινής Χώρας μετατρέπεται σε δυναμικό οικισμό, γίνεται το επίκεντρο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Σε μερικές περιπτώσεις οι πληθυσμοί εγκαταλείπουν το βουνό και εγκαθίστανται στη θάλασσα. Οι κάτοικοι συγκεντρωμένοι επί αιώνες σε έναν ασφυκτικά στενό χώρο, συνήθως έναν μοναδικό οικισμό στα μικρά νησιά,⁴⁴ επεκτείνονται σταδιακά έξω από τα όρια του οχυρού πυρήνα όταν οι παλιοί κίνδυνοι εκλείπουν, ενώ νέες ασχολίες και επικοινωνίες θα βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσής τους. Οι παραδοσιακοί πυρήνες, όπως αυτός της Χώρας στην Κάλυμνο, με τον φρουριακό χαρακτήρα και τη χαρακτηριστική στενότητα χώρου, δεν χωρούν τον πληθυσμό, κυρίως όμως δεν εξυπηρετούν τις νέες δραστηριότητες που στρέφονται προς τη θάλασσα και εξαρτώνται άμεσα από τις θαλάσσιες επικοινωνίες.

44. Εκ των πραγμάτων οι νησιωτικές Χώρες συγκέντρωναν χαρακτηριστικά και λειτουργίες αστικών κέντρων. Σε μερικές περιπτώσεις η δημιουργία ενός δεύτερου συγκροτημένου οικιστικού πυρήνα οδήγησε τον πρώτο σε μαρασμό. Βλ. σχετικά Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Αστικές λειτουργίες στις νησιωτικές κοινωνίες των Κυκλάδων (17ος - αρχές 19ου αιώνα)», *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου Ελληνικός Αστικός Χώρος, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004*, σ. 101–118.

Για ανάλογους λόγους, στη Σύμη και τη Χάλκη, τα δύο άλλα σημαντικά σπογγαλιευτικά νησιά των Δωδεκανήσων, οι οικισμοί «μετακινούνται» από τις αρχές του 19ου αιώνα στην παραλία. Κατά την ίδια χρονική περίοδο, σε όλο το ανατολικό Αιγαίο που τελεί ακόμα υπό οθωμανική κυριαρχία, η ενίσχυση διαφόρων παραθαλάσσιων οικιστικών θέσεων συνδέεται άμεσα με τις τοπικές μεταπονητικές δραστηριότητες που διοχετεύουν την παραγωγή τους σε μικρασιατικές, αιγυπτιακές και ευρωπαϊκές αγορές.

Οι άνθρωποι και οι δραστηριότητές τους

A. Ο πληθυσμός της Καλύμνου

Οι διάσπαρτες πληροφορίες για τον αριθμό των κατοίκων του νησιού κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα δεν συμπίπτουν, ενώ είναι δύσκολο να ελεγχθεί η αξιοπιστία τους. Σύμφωνα με το υπόμνημα του Ιωάννου Καποδίστρια, η Καλύμνος είχε πριν από το 1821 6.000 κατοίκους, οι οποίοι το 1828 μειώθηκαν σε 4.800,⁴⁵ πράγμα που δεν απέχει πολύ από τους 5.000 κατοίκους που αναφέρει ο Σωτήριος Αγαπητίδης.⁴⁶ Στην απογραφή όμως που πραγματοποιήθηκε από τις κοινωτικές αρχές με προτροπή του Ιωάννη Καποδίστρια το 1828-1830, ο αριθμός των κατοίκων είναι μικρότερος διότι αναφέρονται 3.853 κάτοικοι (1.853 άνδρες και 2.000 γυναίκες), μοιρασμένοι σε 850 σπίτια.⁴⁷ Το 1850 ο πληθυσμός του νησιού ανερχόταν σε 7.600 κατοίκους κατά τον Σ. Αγαπητίδη⁴⁸ ή 9.500 ψυχές, όπως σημειώνεται χαρακτηριστικά στην έκθεση του Άγγλου προξένου στη Ρόδο Niven Kerr, που συντάχθηκε τον Ιούνιο του 1851.⁴⁹ Κατά το 1888 αναφέρονται 9.000 κάτοικοι, ενώ το 1900 ο αριθμός τους αυξήθηκε

45. Βλ. σχετικά Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος - αρχές 19ου αιώνα*, Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σ. 303, όπου αναφέρονται και οι σχετικές πηγές.

46. Σωτήριος Αγαπητίδης, «Ο πληθυσμός της Δωδεκανήσου», *Δωδεκανησιακή Επιθεώρηση* τχ. 2-4 (1948) 88. Του ιδίου, «Ο πληθυσμός της Δωδεκανήσου», *Νισυριακά* 3 (1969) 7. Του ιδίου, «Πληθυσμιακές εξελίξεις στα Δωδεκάνησα», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 11 (1986) 12.

47. Κώστας Δαφνής (επιμ.), *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. Η', Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

48. Σωτήριος Αγαπητίδης, ό.π.

49. Πρόκειται για συνοπτική περιγραφή της Καλύμνου, της διοικητικής οργάνωσης του νησιού και των δραστηριοτήτων των κατοίκων του. Η έκθεση απευθύνεται στον Στράτφορντ Κάνιγγ, πρεσβευτή της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη. Κυριάκος Χατζηδάκης, «Κάλυμνος, 1851», *Καλυμνιακά Χρονικά* 12 (1997) 38-44.

σε 19.400.⁵⁰ Στο «Ημερολόγιο της Νομαρχίας Αρχιπελάγους» του έτους 1886–1887 ο πληθυσμός και οι εγκαταστάσεις του νησιού σημειώνονται συνολικά:

Η χώρα Καλύμνου έχει 1950 οικίας, πληθυσμόν 10.400 ατόμων, 45 καταστήματα, 13 καφενεία, 1 ξενοδοχείον, 1 διοικητήριον, 2 φαρμακεία, 15 εκκλησίας, 2 βυροδεφεία, 1 λωβοκομείον έχον 10 δωμάτια, 116 σπογγαλιευτικά πλοίαρια δυτών, 19 όμοια πλοίαρια εκ του είδους τού κοινώς καλουμένου ζηγκήν, 4 αρρυναγωγεία και 2 παραβναγωγεία μετά μαθητών 400 και μαθητριών 120.⁵¹

Στα τέλη πια του 19ου αιώνα η Πόθια συγκέντρωνε, κατά τον Κάρολο Φλέγκελ, τους 9.500 από τους 16.000 κατοίκους ολόκληρου του νησιού.⁵²

Το 1912, όταν τα Δωδεκάνησα κατελήφθησαν από τους Ιταλούς, η Κάλυμνος είχε 18.000 κατοίκους ή 23.200 ή κατ' άλλη πηγή 25.000 κατοίκους με 7 δημοτικά σχολεία, 1 ελληνικό σχολείο και 4 ιδιωτικά σχολεία στην Πόθια.⁵³ Καθώς βρισκόμαστε σε εποχές για τις οποίες τα επίσημα απογραφικά στοιχεία είναι ελάχιστα, στηριζόμαστε σε εκτιμήσεις του πληθυσμού που προέρχονται από κοινοτικές αναφορές, μαρτυρίες λογίων, προξένων και ταξιδιωτικά κείμενα. Παρά τις αντιφάσεις και τα προβλήματα αξιοπιστίας που ενέχουν αυτού του τύπου οι πηγές, αποτυπώνουν εντούτοις μία εντυπωσιακή δημογραφική αύξηση, η οποία θα μπορούσε να αποδοθεί σε μετακινήσεις εργατικού δυναμικού, από τη γύρω νησιωτική περιοχή και τα μικρασιατικά παράλια, απασχολούμενου στα σπογγαλιευτικά σκάφη με σκάφανδρο που απαιτούσαν μεγάλο αριθμό πληρωμάτων. Ερωτήματα που αφορούν τον ακριβή αριθμό των ετεροχθόνων, τους τόπους προέλευσής τους, τον χρόνο και τον τρόπο παραμονής τους στο νησί της Καλύμνου, δεν είναι δυνατόν να απαντηθούν από τις διαθέσιμες πηγές.

50. E. Kolodny, *La population des îles de la Grèce. Essai de géographie insulaire en Méditerranée orientale*, τ. 1, Aix en Provence 1974, σ. 312. Η πληροφορία προέρχεται μάλλον από τα δημοσιεύματα του Σωτηρίου Αγαπητίδη.

51. *Ημερολόγιον της Νομαρχίας Αρχιπελάγους*, Έτος Εγείρας 1304, σ. 115. Θεωρείται ότι η συγκεκριμένη απογραφή υπολείπεται της πραγματικότητας, διότι οι Δωδεκανήσιοι αντέδρασαν στην αναγκαστική επιβολή της από τον διοικητή της Ρόδου Κεμάλ Βέη, και ότι ο πληθυσμός θα πρέπει να κυμαίνεται σε σχετικά υψηλότερα μεγέθη. Βλ. σχετικά Μιλτ. Ιακ. Λογοθέτης, «Πληροφορίες για την οικονομία και κοινωνία της Δωδεκανήσου στα τέλη του 19ου αιώνα από τα ημερολόγια της Νομαρχίας Αρχιπελάγους», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 11 (1986) 111–112.

52. Ενώ την ίδια εποχή στη Χώρα κατοικούν 5.500. Κάρολος Φλέγκελ, *Η Α.Θ. Παναγιώτης...*, ό.π., σ. 10.

53. Κυριάκος Χατζηδάκης, «Η Κάλυμνος στα τέλη της Τουρκοκρατίας», *Καλυμνιακά Χρονικά* 8 (1989) 59–90. Βλ. ακόμη, Διονύσιος Ν. Ρεΐσης, *Περιγραφή της νήσου Καλύμνου*, 1913, σ. 10.

Ανάλογη εξάλλου πληθυσμιακή αύξηση αναφέρεται για τη Σύμη και τη Χάλκη κατά την ακμή της σπογγαλιείας ή στο Καστελόριζο, όπου αναπτύχθηκε σημαντική ναυτιλιακή δραστηριότητα.⁵⁴

Β. Η σπογγαλιεία με σκάφανδρο

«Η νήσος Κάλυμνος άγονος, βραχώδης, αιχμηρά και κατάξηρος ούσα, ουδέν παράγει προς διατροφήν των δυστυχών κατοίκων, οίτινες κατ' ανάγκην επεδόθησαν ανέκαθεν εις την κινδυνωδεστάτην αλιείαν των σπόγγων προς διατροφήν των ενδεών οικογενειών των».⁵⁵ Παρόλο που είναι προφανείς οι λόγοι για τους οποίους η γλαφυρή αυτή περιγραφή αποτελεί πάγια εισαγωγή των επιστολών που απευθύνουν οι Δημογέροντες της Καλύμνου προς την οθωμανική διοίκηση, εντούτοις δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Στο βραχώδες και άγονο νησί της Καλύμνου, η ενασχόληση με τη σπογγαλιεία και το σπογγεμπόριο αποτελούν τον μοναδικό – εξαιρετικά όμως προσοδοφόρο – παραγωγικό πόρο του πληθυσμού, τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1870 και μετά.

Στη σπογγαλιεία, μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, τα τεχνικά μέσα που χρησιμοποιούνταν ήταν ελάχιστα και, κυρίως, στοιχειώδη. Η εισαγωγή του καταδυτικού σκαφάνδρου, κατά τη δεκαετία του 1860, θα ανατρέψει τις παραδοσιακές δομές της δραστηριότητας και θα επηρεάσει σημαντικά τη φυσιογνωμία των σπογγαλιευτικών νησιών της Δωδεκανήσου. Η «γυμνή κατάδυση» και η αλιεία από το σκάφος με καμάκι δεν μπορούν πλέον να ανταγωνιστούν τις παραγωγικές δυνατότητες της νέας μεθόδου, ούτε να ικανοποιήσουν την αυξημένη ζήτηση σπόγγων από τις βιομηχανίες της Δύσης. Η βελτίωση όμως της απόδοσης συνοδευόταν και από υψηλές επενδύσεις, διότι τα πληρώματα των σκαφών που έφταναν πλέον τα 30–50 άτομα και ο εξοπλισμός τους απαιτούσαν σημαντικά για την εποχή κεφάλαια κίνησης. Η «εκμηχάνιση» της μοναδικής παραγωγικής δραστηριότητας της Καλύμνου θα προκαλέσει ποικίλες εσωτερικές διεργασίες και ανακατατάξεις στον παραγωγικό ιστό. Οι αλλαγές στη σύνθεση του πληθυσμού, η διαμόρφωση μίας τοπικής ελίτ και ενός εργατικού δυναμικού με έντονες εσωτερικές ιεραρχήσεις

54. Από τα μέσα του 18ου αιώνα αρχίζει να αναπτύσσεται σταθερά ο πληθυσμός του νησιού. Αναφέρεται ότι από 1.500 κατοίκους που είχε την εποχή εκείνη, έφτασε στους 8.000 έναν αιώνα αργότερα και στους 20.000 στις αρχές του 20ού. Βλ. τα σχετικά δημοσιεύματα του Σωτηρίου Αγαπητίδη που προαναφέρθηκαν.

55. Πρόκειται για απόσπασμα αναφοράς προς τον Ναζήφ Πασά, Γενικό Διοικητή του Οθωμανικού Αρχιπελάγους, που έδρευε στη Χίο, με ημερομηνία 20.2.1884. ΑΚ, Πρακτικά και Αλληλογραφία της Δημογεροντίας 1884–1885, σ. 17–20.

είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά που αποτυπώνονται στην καλύμνικη κοινωνία της εποχής.

Παράλληλα, οι νέες συνθήκες στην οργάνωση της σπογγοπαραγωγής και της διενέργειας του διεθνούς σπογγεμπορίου άλλαξαν τη δομή των εξαγωγών και οδήγησαν στη δημιουργία εύρωστων επιχειρήσεων Καλυμνίων με έδρα τα σημαντικότερα ευρωπαϊκά εμπορικά κέντρα. Η λειτουργία εμπορικών καταστημάτων στο εξωτερικό, τους έφερε αφενός σε επαφή με την κουλτούρα της ελληνικής διασποράς, αφετέρου προϋπέθετε την αποτελεσματική οργάνωση της δραστηριότητας στον γενέθλιο τόπο. Τα λιμενικά έργα, η βελτίωση των θαλάσσιων συγκοινωνιών, οι αστικές υποδομές ήταν απαραίτητες συνιστώσες για την εύρυθμη λειτουργία μιας σπογγαλιευτικής επιχείρησης. Δανειστές, επενδυτές, καπετάνιοι και σπογγέμποροι είναι κυρίως όσοι συγκροτούν μια δυναμική κοινωνική ομάδα που διευρύνει τα όρια των δραστηριοτήτων της, βελτιώνει τους υλικούς όρους της ζωής της, ενώ παράλληλα υιοθετεί «νεωτερικές» συμπεριφορές, νοοτροπίες και καταναλωτικά ήθη.

Διαμορφώνεται, έτσι, στα τέλη του 19ου αιώνα ένας νέος κοινωνικός συσχετισμός, που, όπως και αλλού, αναδύεται μέσα από την αξιοποίηση μιας ευνοϊκής οικονομικής συγκυρίας, η οποία, ωστόσο, δεν διαμορφώνει τις προϋποθέσεις εκείνες που θα της εξασφάλιζαν σταθερότητα και διάρκεια. Επιπλέον στη σπογγαλιεία, η ανασφάλεια και η αβεβαιότητα είναι εντονότερες, διότι οι επενδύσεις γίνονται σε έναν παραγωγικό τομέα με αρκετά υψηλό επιχειρηματικό ρίσκο. Η «εκκίνηση» σπογγαλιευτικών συγκροτημάτων ήταν μια ιδιόμορφη επένδυση στην ανθρώπινη δεξιότητα αλλά και στην τύχη, με όλους τους κινδύνους που αυτό συνεπάγεται. Όλοι οι εμπλεκόμενοι στη σπογγαλιεία ήταν, εκ των πραγμάτων, ευάλωτοι και έκθετοι σε μια σειρά από αστάθμητους παράγοντες και συγκυρίες, όπως η εξάντληση των σπογγοφόρων πυθμένων διαφόρων περιοχών, οι συχνές πραγματικές ή τεχνητές κρίσεις της αγοράς, ο ανταγωνισμός, και τα ατυχήματα.

Η έλλειψη πηγών δεν επιτρέπει να σχηματίσουμε σαφή εικόνα για τη σύνθεση του πληθυσμού και τον αριθμό όσων δραστηριοποιούνταν άμεσα ή έμμεσα σε αυτό τον επαγγελματικό χώρο. Σε μία απόφαση της Δημογεροντίας Καλύμνου αναφέρονται οι κατηγορίες πολιτών που οφείλουν να πληρώνουν δημοτικούς φόρους ώστε να συντηρούνται τα σχολεία, τα ιατρεία και τα φαρμακεία του νησιού. Επρόκειτο για «εμπόρους μεταπράτας, πλοιάρχους σπογγαλιευτικών πλοίων, πλοιάρχους σπογγαλιευτικών υποβρυχίων μηχανών, σπογγαλιείς, μηχανικούς, καφφεπώλας, υποδηματοποιούς, ξυλουργούς, γεωργούς, κηπουρούς, αχθοφόρους και παρεπιδημούντας ξένους».⁵⁶

56. ΑΚ, Πρακτικά ΔΣ 5, Πρακτικά και Αλληλογραφία της Δημογεροντίας 1884-1885, σ. 15.

Τα κατάστιχα όμως των σπογγαλιευτικών αδειών και σκαφών μας δίνουν τουλάχιστον μία εικόνα του αριθμού των εργαζομένων στα σπογγαλιευτικά σκάφη. Σε έκθεση του Robert Campbell, Άγγλου προξένου στη Ρόδο, αναφέρεται ότι τα σπογγαλιευτικά σκάφη της Καλύμνου ήταν 120 και οι σπογγαλιείς 840 προ του 1854, ενώ το 1858 τα σκάφη αυξήθηκαν σε 254 και οι σπογγαλιείς σε 2000.⁵⁷ Το 1865, όταν ακόμη επικρατούσε η σπογγαλιεία με γυμνή κατάδυση, τα σπογγαλιευτικά σκάφη ήταν 352, ενώ το 1884, χρονιά κατά την οποία συντάχθηκε ο «Ναυτικός Σπογγαλιευτικός Κανονισμός», ο αριθμός των εργαζομένων στα σπογγαλιευτικά σκάφη ανήλθε σε 6.201 άτομα, εκ των οποίων τα περισσότερα συγκεντρώνονταν στα σκάφη που εργάζονταν με σκάφανδρα.⁵⁸

Αν, πάντως, η εισαγωγή του σκαφάνδρου σηματοδοτεί το πέρασμα από την προβιομηχανική εποχή στην «εκβιομηχάνιση» της σπογγαλιείας, τότε αντίστοιχα η περίπτωση του οικισμού της Πόθειας εκφράζει την εγκατάλειψη της παραδοσιακής εσωστρέφειας και συνοχής που χαρακτήριζαν, επί αιώνες, αρκετούς από τους νησιωτικούς πληθυσμούς του Αιγαίου.

Μήπως, εντέλει, η κίνηση εκείνης της ομάδας πολιτών που διεκδικούσε το χωρισμό του ενιαίου δήμου σε δήμο Πόθειας και δήμο Χώρας, ήταν πρωτοβουλία όσων συνέδεαν τις δραστηριότητες και την κοινωνική τους παρουσία με μια νέα πόλη και το λιμάνι της;

Η διαμόρφωση της νέας πόλης

Η «κατάκτηση» του χώρου και η απόδοση σε αυτόν μιας «σύγχρονης» φυσιογνωμίας, προϋποθέτει σχεδιασμό, οργάνωση και κατανομή των διαφόρων θεσμών και λειτουργιών, αλλά και τη δημιουργία των συμβόλων εκείνων που θα υπογραμμίσουν την κυρίαρχη παρουσία της νέας δραστηριότητας και όσων την υποστηρίζουν.⁵⁹ Οι εμπορικές πόλεις-λιμάνια του 19ου αιώνα είναι αυτές

57. Η έκθεση, με ημερομηνία 24 Φεβρουαρίου 1859, απευθύνεται στον Στράτφορντ Κάνιγκ, πρεσβευτή της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη. Κυριάκος Χατζηδάκης, «Η σπογγαλιεία στις Νότιες Σποράδες στα μέσα του 19ου αιώνα», *Καλυμνιακά Χρονικά* 13 (1999) 229-240.

58. ΑΚ, κατάστιχο 29/1881-7.8.1884. Βλ. αναλυτικότερα στοιχεία σε Ευδοκία Ολυμπίτου, «Η εισαγωγή του καταδυτικού σκαφάνδρου στη σπογγαλιεία της Καλύμνου», *Τα Ιστορικά* 38 (2003) 163-186.

59. Χαρακτηριστικό παράδειγμα σχεδιασμένων επεμβάσεων στον δομημένο χώρο αποτελεί η περίπτωση του Ναυπλίου, ως πρωτεύουσας του νέου ελληνικού κράτους. Βλ. σχετικά Ελένη Καλαφάτη, «Η πολεοδομία της Επανάστασης: Ναύπλιο 1822-1830», *Τα Ιστορικά* 2 (1984) 265-282.

που κυριαρχούν στην οικονομική ζωή του νέου ελληνικού κράτους, καθώς το κέντρο βάρους μετατίθεται από την ύπαιθρο και τις χερσαίες μεταφορές στη θάλασσα και τις θαλάσσιες επικοινωνίες. Αν και πολλές από τις δραστηριότητες στηρίζονται σε αγροτικά προϊόντα, οι πόλεις εγκαταλείπουν την αγροτική ενδοχώρα και στρέφονται προς τα λιμάνια τους. Η Ερμούπολη, ο Πειραιάς, η Πάτρα, ο Βόλος, αλλά και η Σμύρνη αναπτύσσονται κατά μήκος της παράλιας ζώνης, όπου βρίσκεται η καρδιά της οικονομικής και της κοινωνικής ζωής. Είναι, νομίζω, χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι απεικονίσεις των πόλεων της εποχής αναπαριστούν τα λιμάνια τους.⁶⁰ Αλλά και οι μικρού μεγέθους παράλιες πόλεις του νησιωτικού χώρου διαμορφώνονται ως μικρογραφίες των μεγάλων λιμανιών: υιοθετούν στοιχεία νεοκλασικά στις οικοδομές τους διαμορφώνουν τις προκυμαίες τους ενώ συγκεντρώνουν τις διοικητικές, κοινωνικές και πολιτιστικές τους δραστηριότητες στην παράλια ζώνη.

Ανάμεσά τους κυριαρχεί, συνήθως, ένας αξιοσημείωτου μεγέθους ναός, εκφραστής, σε υλικό και συμβολικό επίπεδο, της θρησκευτικότητας αλλά και της σημασίας της πόλης και της ευμάρειας των κατοίκων της.⁶¹ Στην Κάλυμνο, η μετοίκηση αρκετών κατοίκων από τη Χώρα και η συγκέντρωση πληθυσμού στην παραλιακή περιοχή απαιτούσε την ανέγερση ενός μεγαλύτερου ναού, δεδομένου ότι τα υπάρχοντα ξωκλήσια δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις θρησκευτικές ανάγκες των επηλύδων. Ανάλογα, στη Σύμη, το άλλο σημαντικό σπογγαλιευτικό νησί, η ανοικοδόμηση του μικρού ναού του Αγίου Ιωάννη, από το 1836 ως το 1838, έγινε μετά τη συγκέντρωση του πληθυσμού στο Γιαλό.⁶²

Η ανέγερση και η διακόσμηση ενός νέου μεγάλου ναού φαίνεται ότι ήταν μέρος ενός ευρύτερου σχεδιασμού. Μέχρι τα τέλη του 19ου αι μια σειρά από αρχιτεκτονικές πρωτοβουλίες, έργα κοινής ωφελείας και πολεοδομικές παρεμβάσεις θα προσδώσουν στην Πόθια τη φυσιογνωμία ενός μικρού μεγέθους αστικού κέντρου. Κτίζονται στην περιοχή δημόσια και ιδιωτικά κτίρια για εκπαιδευτική και κοινωνική χρήση, κοινωφελή ιδρύματα, δικαστήριο, διοικητήριο, φυλακή, τελωνείο, ορίζεται ως χώρος αγοράς η περιοχή γύρω από την προκυμαία και γίνονται διάφορα δημόσια έργα, κυρίως λιμενικά.⁶³ Παράλληλα, οικο-

60. Είναι χαρακτηριστικά όσα γράφει ο Ν. Μπακουνάκης για διάφορες απεικονίσεις της πόλης της Πάτρας πριν και μετά το 1830. Βλ. Νίκος Μπακουνάκης, *Πάτρα, 1828-1860. Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1988, σ. 27-29.

61. Βλ. ενδεικτικά Κώστας Τριανταφύλλου, «Ο νέος μεγάλος ναός στην Πάτρα του Πολιούχου της Αγίου Ανδρέα», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά* (1962) 306-309.

62. Σωτήριος Αλ. Καρανικόλας, *Τα σεβάσματα της λατρείας των Συμαίων*, τ. Α', Πειραιάς 1962, σ. 13-28.

63. Φαίνεται όμως ότι τα παραπήγματα διαφόρων επαγγελματιών και εμπόρων θα απο-

δομούνται συνεχώς κατοικίες, των οποίων οι οριοθετήσεις απασχολούν συχνά τους Δημογέροντες της εποχής.

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1860, σημαντικό μέρος από τα δημοτικά έσοδα απορροφάται στο σχεδιασμό και την οργάνωση του νέου αστικού χώρου. Η Δημογεροντία κατανέμει καταρχάς τις διάφορες δημοτικές και διοικητικές υπηρεσίες στους δύο οικισμούς, ενώ παράλληλα θεσμοθετεί και χρηματοδοτεί την ίδρυση διαφόρων κοινωνικών υπηρεσιών στο λιμάνι. Για παράδειγμα, το 1864 διορίζονται έξι στρατιώτες για την αστυνόμευση του νησιού, από τρεις σε κάθε οικισμό.⁶⁴ Ανάλογα ιδρύονται δύο σχολεία,⁶⁵ δύο δημοτικά φαρμακεία (τουλάχιστον από το 1884),⁶⁶ ενώ οι τρεις από τους τέσσερις δημοτικούς γιατρούς – οι οποίοι, σύμφωνα με το Καταστικό της Δημογεροντίας του 1894, εκλέγονται ετησίως με καθολική ψηφοφορία –⁶⁷ έχουν από το 1896 την έδρα τους στην Πόθια.⁶⁸

Στη νέα πόλη εκδηλώνεται σχετικά νωρίς η επέμβαση των τοπικών αρχών στο αστικό τοπίο. Στα κατάστιχα της δημογεροντίας παρακολουθούμε μια σειρά από θεσμικές παρεμβάσεις που αφορούν την οργάνωση και διαχείριση του χώρου και την επιβολή σε αυτόν οικοδομικών και πολεοδομικών κανονισμών. Ένα θέμα το οποίο απασχολεί τη Δημογεροντία τουλάχιστον από το 1879 είναι οι συνεχείς προσχώσεις που επιχειρούνται από ιδιώτες στην παραλία με σκοπό την οικοδόμηση κατοικιών. Παρόλο που το 1884 ανανεώνεται η απόφαση που χαρακτηρίζει αυτή τη νέα λωρίδα γης ως δημόσια έκταση,⁶⁹ το θέμα θα απασχολήσει ξανά το ΔΣ λίγους μήνες αργότερα, προκειμένου να διευθετηθεί οριστικά το ζήτημα. Έτσι, ορίζεται ως παράλια περιοχή η ζώνη από τη «νοτιο-ανατολική γωνία της προκυμαίας του ναού της Μεταμορφώσεως του Χριστού,

τελέσουν σύντομα απειλή για τη δημόσια υγεία διότι, από τα τέλη του 19ου αιώνα η δημογεροντία επιχειρεί συνεχώς να επιβάλλει τον καθαρισμό της περιοχής, ενώ το 1902 καταλήγει στην απόφαση της απομάκρυνσής τους. ΑΚ, Αλληλογραφία 1902, απόφαση αρ. 69, με ημερομηνία 18.4.1902.

64. ΑΚ, Πρακτικά ΔΣ 1, Πρακτικά της Δημογεροντίας Καλύμνου 1863–1884, φ. 2.

65. Για τα σχολεία της Πόθιας και της Χώρας βλ. Κυριάκος Χατζηδάκης, «Η Κάλυμνος...», ό.π., σ. 80–81.

66. ΑΚ, Πρακτικά ΔΣ 5, Πρακτικά και Αλληλογραφία της Δημογεροντίας 1884–1885, σ. 10.

67. Βλ. σχετικά Κανονισμός της Δημογεροντίας της νήσου Καλύμνου 1894, Αναγνωστήριον Καλύμνου «Αι Μούσαι», Κάλυμνος 2000, σ. 53.

68 ΑΚ, Πρακτικά Δ.Σ. 10, Ψηφίσματα λαϊκών συνελεύσεων 8.1.1893-4.1.1907, φ. ε.

69 Απόφαση της 29ης Μαρτίου 1884. ΑΚ, Πρακτικά ΔΣ 5, Πρακτικά και Αλληλογραφία της Δημογεροντίας 1884-1885, σ. 103.

παρά τους δημοσίους αποπάτους κατ' ευθείαν γραμμήν μέχρι της προς την θάλασσαν γωνίας του τοίχου της οικίας του Μιχαήλ Καμπουράκη».⁷⁰ Στην ίδια απόφαση προσδιορίζονται και τα τμήματα είκοσι συγκεκριμένων ιδιοκτησιών που καταπατούν τον δημόσιο χώρο και αποφασίζεται η απαλλοτρίωσή τους. Φαίνεται ότι όχι μόνο επιχειρείται ένας πολεοδομικός σχεδιασμός που περιλαμβάνει τη διαμόρφωση μιας ελεύθερης παράλιας ζώνης – μιας προκυμαιάς – αλλά προωθείται και η αντιμετώπιση της γης ως αγαθού εμπορεύσιμου, με τον περιορισμό της αυθαίρετης δόμησης και της καταπάτησης. Η εύρυθμη όμως οργάνωση του χώρου, η κατανομή και η οριοθέτηση της οικιστικής ζώνης από την περιοχή των εμπορικών και παραγωγικών δραστηριοτήτων θα συναντήσει στα επόμενα χρόνια τη σθεναρή αντίδραση των κατοίκων. Όπως διαπιστώνουμε από το αρχείο οι ίδιες αποφάσεις επαναλαμβάνονται συχνά, ενώ οι Δημογέροντες απευθύνουν εκκλήσεις στον Καϊμακάμη να τους προστατεύσει από τις εξυβρίσεις και τις απειλές των θιγομένων πολιτών.

Ένα τεκμήριο του 1885 αποδίδει χαρακτηριστικά αυτή τη στρατηγική, ενώ παράλληλα δίνει μια εικόνα της επέκτασης της νέας πόλης. Αναφερόμαστε στην απογραφή των κατοίκων και των περιουσιών που επέβαλε η οθωμανική διοίκηση στα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου. Με αφορμή τη συνεχή αντιπαράθεση για το θέμα αυτό ανάμεσα στις τουρκικές αρχές και την τοπική Δημογεροντία προέκυψαν ποικίλες αντιδικίες για ζητήματα διοικητικών αρμοδιοτήτων. Σημείο συνεχούς τριβής υπήρξε η αποξήρανση της ελώδους περιοχής, της «Λίμνης», που βρισκόταν στο ΝΔ τμήμα της Πόθιας. Εκεί είχε αρχίσει η οικοδόμηση οικιών, γεγονός που οδήγησε τον τοπικό Καϊμακάμη να διατάξει την κατεδάφισή τους, με το επιχείρημα ότι τα αποξηραμένα έλη και οι προσχώσεις στην παραλία αποτελούν κρατική και όχι ιδιωτική γη.⁷¹ Είναι η εποχή κατά την οποία οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις και οι θεσμικές αλλαγές που καθιέρωσε το οθωμανικό κράτος με το Τανζιμάτ, προώθησαν την επιβολή οικοδομικών και πολεοδομικών ρυθμίσεων όχι μόνο στα μεγάλα αστικά κέντρα αλλά και στους μικρότερους οικισμούς του κατακτημένου χώρου.⁷² Παρόλο που η ελληνική διοίκηση δυσανασχετούσε με τις επεμβάσεις της τουρκικής

70 ΑΚ, Πρακτικά ΔΣ 5, Πρακτικά και Αλληλογραφία της Δημογεροντίας 1884-1885, σ. 200-202.

71 Βλ. σχετικά Γιώργης Ν. Κουκούλης, «Η Κάλυμνος στους αγώνες κατά της απογραφής του πληθυσμού (1885-1888)», *Καλυμνιακά Χρονικά* 7 (1988) 39-62.

72 Σχετικά με τις θεσμικές αλλαγές που εισάγονται σε θέματα διοίκησης και οργάνωσης του χώρου, βλ. Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα 1997, σ. 29-79.

εξουσίας, η οπτική ήταν παρόμοια: η εύρυθμη οργάνωση του πολεοδομικού ιστού και ο περιορισμός των αυθαιρεσιών εκ μέρους των οικιστών.

Για μια ακόμη φορά ο Κάρολος Φλέγκελ, αυτόπτης μάρτυρας των εξελίξεων, περιγράφει την παράλια περιοχή αλλά και την κοινωνική διαφοροποίηση των συνοικιών της πόλης:

Από πολλού η πεδιάς καίπερ έχουσα πλάτος σχεδόν ενός χιλιομέτρου, δεν αρκεί ταις οικίαις, αίτινες ανερριχθήσαν ένεκα τούτου μέχρι σημαντικού ύψους ανά τα στρώματα της κισήρεως και δη ανά τας βραχώδεις κλιτύας της μέσης και νοτίου οροσειράς [...] Μόνον το νότιον ήμισυ της πόλεως έχει ευρείαν προκυμαίαν, το δε βόρειον στενοχωρείται υπό οικιών και αποθηγών.

ου δυσχέραιναν την πρόσβαση στην ακτή και προκαλούσαν ζημιές
α σκάφη απαιτούσαν σημαντικά βελτιωτικά έργα.

ές δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές για τα λιμενικά έργα και την
ο λιμανιού της Καλύμνου σε αυτή την περίοδο που εξετάζουμε.⁷⁴ Σε
της εποχής αναφέρεται συχνά ότι δεν ήταν όλη η παράλια περιοχή
η για τον ελλιμενισμό των σκαφών, καθώς ένα τμήμα της ήταν αβα-
εγάλο μέρος της προκυμαίας ήταν έκθετο στους ισχυρούς ανέμους.
όξηση όμως της σπογγαλιευτικής δραστηριότητας από τη δεκαετία
αυξάνει και ο αριθμός των σκαφών που παρέμενε στο νησί κατά
ρινούς μήνες. Για παράδειγμα, το 1865 θα πρέπει να ελλιμενίζονταν

άνεμοι πα
στα ξύλινα

Οι πηγή
κίνηση του
τεκμήρια
κατάλληλη
θές, ενώ μ
Με την αι
του 1860,
τους χειμε

Φλέγκελ, *Η νήσος...*, ό.π., σ. 24–25.

λιμενικά έργα που πραγματοποιούνται κυρίως από το δεύτερο μισό του 19ου
μεγάλα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου, βλ. ενδεικτικά Μαρία Συναρέλλη,
Λιμάνια στην Ελλάδα, 1830–1880, Αθήνα 1989. Βλ. ακόμη Βίλμα Χαστάογλου,
«Κάλες» του Λεβάντε στις σύγχρονες εμπορικές προκυμαίες», στα *Πρακτικά του*
Συνεδρίου: Η πόλη στους νεότερους χρόνους, Αθήνα 2000, σ. 51–68. Για τους λό-
ειβάλλουν την κατασκευή λιμανιού στη Νίσυρο και τα λιμενικά έργα που πραγ-
ται στο Μανδράκι την ίδια περίπου περίοδο με την Κάλυμνο, βλ. Μιλτιάδης
Οι πρωτεργάτες του λιμανιού της Νισύρου στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας
Αθήνα 1981.

73. Κάρολος

74. Για τα
αιώνα στα
Δρόμοι και
«Από τις “Σ
B’ Διεθνούς
γους που επ
ματοποιούν
Λογοθέτης,
(1885–1912)

στην Πόθια 352 σπογγαλιευτικά σκάφη⁷⁵ και άγνωστος αριθμός ντεπόζιτων⁷⁶ και αλιευτικών.

Η οικονομική δυσπραγία της κοινότητας αλλά και η διοικητική της εξάρτηση από την οθωμανική διοίκηση επέβαλε τη σταδιακή πραγματοποίηση σχετικών έργων. Έμμεσες αναφορές σε εργασίες για τη βελτίωση του λιμανιού εντοπίζουμε σε έγγραφο του 1863, στο παλαιότερο σωζόμενο κατάστιχο της Δημογεροντίας.⁷⁷ Το 1884, σε επιστολή που απευθύνουν οι Δημογέροντες Καλύμνου προς τον Καϊμακάμη, ζητούν από αυτόν την προμήθεια πετρών για την εκτέλεση μικρών λιμενικών έργων και αναφέρουν χαρακτηριστικά:

Η ζωή του τόπου μας εξαρτάται από τον λιμένα ίνα προφυλλάττονται τα πλοία των πτωχών σπογγαλιέων, οίτινες καταφεύγουσιν εις τα βάθη της θαλάσσης των παραλίων της Αφρικής προς πορισμόν των προς το ζην αναγκαιούντων, εαυτών τε και των πτωχών οικογενειών των. Αλλ' επειδή επί του παρόντος η οικονομική δυσχερής θέσις του Δημοτικού ημών Ταμείου δεν μας επιτρέπει να επιληφθώμεν του καθαρισμού του λιμένος της νήσου μας, καθ' όσον απαιτούνται ποσά ασυγχρίτω τω λόγω υπέρτερα των υλικών δυνάμεών μας, ενεκρίναμεν να κάμωμεν μικράν τινά επισκευήν του προ πολλών χρόνων υφισταμένου μολώματος του όρμου, όστις ευρίσκεται εις την αρκτικήν πλευράν της πόλεως παρά το Λεπροκομείον. Το μολώμα τούτο άλλοτε πεπαλαιωμένον ον, υπέστη σπουδαίαν βλάβην εκ τε της πολυκαιρίας, εκ τε της ορμής των κυμάτων του νοτίου ανέμου. Ολιγοδάπανος δε επισκευή θα καταστήση μέρος αυτού επιτήδειον και να σύρωνται επί της παραλίας εν τη ξηρά και να προφυλλάττονται εν τη θαλάσση τα μικρά πλοία [...].⁷⁸

75. Ο ετήσιος αριθμός των σκαφών που επιδίδονταν στη σπογγαλιεία δεν είναι σταθερός. Σχετικά στοιχεία προκύπτουν από τον αριθμό των σπογγαλιευτικών αδειών που εκδίδονταν κάθε χρόνο, στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε, αλλά και από συγκεντρωτικό πίνακα που περιέχεται σε αναφορά της τοπικής δημογεροντίας προς την οθωμανική διοίκηση. Βλ. σχετικά Ευδοκία Ολυμπίτου, «Η εισαγωγή του καταδυτικού σκαφάνδρου...», *ό.π.*, σ. 174–175.

76. Πρόκειται για τα βοηθητικά σκάφη που συνόδευαν τα σπογγαλιευτικά συγχροτήματα στα πολύμηνα ταξίδια τους. Ήταν μεγαλύτερα σκαριά και χρησίμευαν για τη φύλαξη των προμηθειών, τη διαβίωση των πληρωμάτων, το στέγνωμα, τη στοιχειώδη κατεργασία και τη συσκευασία του αλιεύματος. Ο αριθμός τους είναι δύσκολο να προσδιοριστεί διότι ήταν δυνατόν ένα ντεπόζιτο να συνοδεύει ένα σπογγαλιευτικό όταν εργαζόταν μεμονωμένα ή δύο και τρία ακόμη σπογγαλιευτικά σκάφη που το χρησιμοποιούσαν από κοινού.

77. Για παράδειγμα, σε έγγραφο που αναφέρεται στην καταβολή τελωνειακού φόρου εκ μέρους των πλοιάρχων και των εμπόρων, με ημερομηνία 18.2.1864 ΑΚ. Πρακτικά και Αλληλογραφία της Δημογεροντίας 1863–1884.

78. ΑΚ. Πρακτικά και Αλληλογραφία της Δημογεροντίας 1863–1884, έγγρ. 636, με ημερομηνία 15.6.1884.

Σε επόμενη επιστολή της ίδιας ημέρας ζητούν την απομάκρυνση από το νησί των «ενταύθα παρεπιδημούντων Πατμιών αχθοφόρων, ημιονηλατών και των πετροκομιστών Καρπαθίων» γιατί αρνούνται να μεταφέρουν πέτρες και να εργασθούν στο συγκεκριμένο έργο, παρόλο που θα πληρωθούν από την κοινότητα.⁷⁹

Κατά τη δεκαετία του 1890 οι κάτοικοι καταβάλλουν τακτική εισφορά στη Δημογεροντία για την αποπεράτωση των εργασιών στο «λιμάνι της Σκόλας», όπως το αποκαλούσαν.⁸⁰ Πράγματι, το 1902 αποφασίζεται η κατασκευή αποβάθρας για τη φόρτωση και εκφόρτωση των εμπορευμάτων⁸¹ αλλά και η περαιτέρω εκβάθυνση του λιμανιού, ώστε να διευκολυνθεί η πρόσβαση ατμοκίνητων πλοίων.⁸² Την ίδια εποχή όλη η ή περιοχή διέθετε φωτισμό, ενώ εκτελούνταν ακόμη έργα για τη βελτίωση του λιμανιού, την επιχωμάτωση διαφόρων σημείων και τη χάραξη δρόμων.⁸³ Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι στα τέλη του 19ου αιώνα εκφράζεται η επιθυμία της Δημογεροντίας για τη μεταφορά του ναυπηγείου από την κεντρική παραλία στη βορειοανατολική άκρη της, διότι ο μεγάλος αριθμός πλοιαρίων και σπογγαλιευτικών σκαφών που τραβιούνταν έξω για συντήρηση κατά τους χειμερινούς μήνες ενοχλούσε άλλες δραστηριότητες στην πόλη.⁸⁴

Αναμφισβήτητα, οι αυξημένες εξαγωγές σπόγγων εκείνης της εποχής ενισχύουν την ανάπτυξη της ακτοπλοΐας και συμβάλλουν στη διεύρυνση των εμπορικών σχέσεων και των εισαγωγών διαφόρων αγαθών. Ήδη τον Ιανουάριο του 1884 η Δημογεροντία Καλύμνου, σε επιστολή της προς τον Εμ. Μαγκλή, τοπικό πράκτορα της ακτοπλοϊκής εταιρείας «Asia Minor», τον παρακαλεί να μην εκδίδει εισιτήρια χωρίς την άδειά της, διότι έτσι δεν καταβάλλεται ο σχετικός δημοτικός φόρος.⁸⁵ Στις αρχές του 20ού αιώνα η Κάλυμνος συνδέεται με τακτικά δρομολόγια με τον Πειραιά, τα νησιά του Αιγαίου αλλά και

79. Στο ίδιο, έγγρ. 637, με ημερομηνία 15.6.1884.

80. Βλ. ενδεικτικά έναν κατάλογο οφειλετών της σχετικής εισφοράς σε επιστολή, με ημερομηνία 12 Ιουνίου 1896, στο ΑΚ, Αλληλογραφία 1895–1896, επιστολή 135.

81. ΑΚ, Αλληλογραφία 1902, επιστολή αρ. 128 προς τον Καϊμακάμη Καλύμνου, με ημερομηνία 18.6.1902.

82. Για τον σκοπό αυτό οι Δημογέροντες φέρνουν κάποιο ειδικό μηχανήμα από τη Σύμη. Η πληροφορία προέρχεται από επιστολή των Δημογερόντων με την οποία διαμαρτύρονται προς τον τοπική διοικητή για την επιβολή τελωνειακού φόρου σε αυτό το μηχανήμα σαν να ήταν καινούριο. ΑΚ, Αλληλογραφία 1902, επιστολή αρ. 156 προς τον Καϊμακάμη Καλύμνου, με ημερομηνία 16.8.1902.

83. ΑΚ, Πρακτικά Δ.Σ. αρ. 39, φ. 20

84. ΑΚ, Αλληλογραφία 1896–1898, φ. 102–103, 8.8.1897.

85. ΑΚ, Πρακτικά ΔΣ 5, Πρακτικά και Αλληλογραφία της Δημογεροντίας 1884–1885, σ. 13.

την Κύπρο, τη Βηρυτό, τη Σμύρνη.⁸⁶ Η συγκέντρωση πληθυσμού, ποικίλων δραστηριοτήτων αλλά και η ανθυγιεινή ελώδης περιοχή φαίνεται ότι προκαλούσαν δυσεπίλυτα προβλήματα. Παρόλο που οι διαθέσιμες πληροφορίες για την υγειονομική οργάνωση στη νέα πόλη είναι ελάχιστες, εντούτοις διασώζονται διάσπαρτοι κανονισμοί και αποφάσεις που δείχνουν ότι το θέμα απασχολούσε έντονα τις τοπικές αρχές. Για παράδειγμα, είναι συνεχείς οι συστάσεις και οι οδηγίες των δημοτικών γιατρών προς όλους τους πολίτες και η λήψη προληπτικών μέτρων για την αποφυγή επιδημιών. Γνωρίζουμε επίσης ότι επιβάλλονταν πρόστιμα σε όσους κρεοπώλες έσφαζαν ζώα στο δρόμο ή δεν καθάριζαν το χώρο γύρω από τα καταστήματά τους που βρίσκονταν στην προκουμαία κοντά στην εκκλησία του Χριστού.⁸⁷ Την ίδια αντιμετώπιση είχαν και όσοι κάτοικοι άφηναν τους χοίρους να περιφέρονται ελεύθερα στους δρόμους.⁸⁸ Η μετακίνηση του Λεπροκομείου από τη βορειοανατολική άκρη της πόλης σε ακατοίκητη περιοχή ήταν μία ακόμη απόφαση της Δημογεροντίας, προκειμένου να διασφαλισθεί η υγεία των κατοίκων.⁸⁹

Η απομάκρυνση πιθανών εστιών μόλυνσης ήταν ένα από τα μέτρα που εφαρμόστηκαν στην παράλια περιοχή όπου συγκεντρώνονταν κυρίως εμπορικές και διοικητικές δραστηριότητες. Πράγματι, εκεί εγκαταστάθηκαν η μία μετά την άλλη οι διοικητικές αρχές του νησιού – αρχικά η τουρκική Καϊμακαμία, στη συνέχεια η Μητρόπολη και η Δημογεροντία.

Τον Οκτώβριο του 1888 η Δημογεροντία Καλύμνου υπέβαλε αίτηση προς την Ιερά Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου ζητώντας την ανύψωση της Επισκοπής Λέρνης σε Μητρόπολη, με το επιχείρημα ότι «η πατρίς ημών Κάλυμνος επ' εσχάτων εκτήσατο σημαντική αύξησιν και σπουδαιότητα».⁹⁰ Το 1889 ο πρώτος

86. Ο Γιάννης Γεράκης, *Σφουγγαράδικες ιστορίες από την Κάλυμνο του 1900*, Αθήνα 1999, σ. 27 αναφέρει τα δύο πλοία της γραμμής Σμύρνης-Αττάλειας, το «Ρούμελη» και το «Ολυμπία», που μετέφεραν ανήλικους, κυρίως Καλύμνιους, στη Σμύρνη και από εκεί στη Ρωσία, προκειμένου να εργασθούν σε διάφορες βιοτεχνίες. Βλ. ακόμη σχετικές ανακοινώσεις όπως δημοσιεύονται σε εφημερίδες της εποχής, π.χ. Σκριπ, 23.8.1908, σ. 2, Σκριπ, 9.11.1908, σ. 6, Σκριπ, 15.10.1909, σ. 2 κ.ά.

87. Οι καταγγελίες είναι συνεχείς για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε ΑΚ, Αλληλογραφία 1895–1896, επιστολή αρ. 129, 26.6.1895, ή ακόμη ΑΚ, Αλληλογραφία 1902, επιστολές αρ. 30 και 31 προς τον Καϊμακάμη Καλύμνου, με ημερομηνία 21.2.1902 ή την επιστολή αρ. 145, 10.7.1902.

88. ΑΚ, Αλληλογραφία 1902, επιστολή αρ. 44 προς τον Καϊμακάμη Καλύμνου, με ημερομηνία 12.3.1902.

89. ΑΚ, Αλληλογραφία 1896–1898, φ. 57, 12.2.1897.

90. Με ανάλογο τρόπο είναι διατυπωμένη και η σχετική απόφαση του Διονυσίου Ε', Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως: «Η πατρίς αυτών αποτελούμενη εκ των νήσων Λέρου, Καλύμνου και

Μητροπολίτης Λέρου και Καλύμνου Χρύσανθος Βυζάντιος (1888–1894) μετέφερε την έδρα της Μητρόπολης από τη Χώρα, στη νέα πρωτεύουσα του νησιού την Πόθια, και μάλιστα στο ναό του Σωτήρος Χριστού.⁹¹ Παράλληλα καθιέρωσε τον θεσμό δύο αρχιερατικών επιτρόπων για ένα χρόνο, προφανώς για να είναι περισσότερο ομαλή και αποδεκτή η αλλαγή αυτή.⁹² Όταν ο πρώην Μητροπολίτης Λέρου και Καλύμνου, Άνθιμος, εξελέγη Οικουμενικός Πατριάρχης έγινε επίσημη δοξολογία στο ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, ενώ την ίδια μέρα (25.1.1895) εγκαινιάστηκε ένα ακόμη δημοτικό σχολείο αρρένων στην Πόθια.⁹³

Στα τέλη του αιώνα η έδρα της Δημογεροντίας έχει πλέον μεταφερθεί στο λιμάνι,⁹⁴ ενώ το 1902 τέθηκε ο θεμέλιος λίθος για την ανέγερση νέου κτιρίου της Δημογεροντίας κοντά στην εκκλησία του Χριστού.⁹⁵ Στο ίδιο σημείο αποφασίστηκε να κτιστεί πύργος για να τοποθετηθεί το ρολόι της πόλης. Για το σκοπό αυτό επελέγη η ημέρα του εορτασμού της 25ετούς παραμονής του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Χαν Β΄ στο θρόνο, ενώ στην επίσημη τελετή παρευρέθηκαν ο Καϊμακάμης Καλύμνου Μαχίρ Βέης και άλλοι εκπρόσωποι της οθωμανικής διοίκησης της περιοχής. Φαίνεται όμως ότι οικονομικοί λόγοι δυσχέραιναν την ανέγερση του κτιρίου, η οποία πραγματοποιήθηκε με τη συνδρομή του σπογγέμπορου Νικόλαου Βουβάλη.⁹⁶

Αστυπαλαίας, δι' ην επ' εσχάτων εκτήσαντο ένεκα της εμπορικής αυτών θέσεως σημαντική αύξησιν και σπουδαιότητα». Βλ. ολόκληρο το κείμενο της απόφασης στον Πατριαρχικό Συνοδικό Τόμο του 1888, από όπου το δημοσιεύει ο Πρ. Γεώργιος Δρ. Χαραμαντάς, *Επισκοπική Ιστορία της Εκκλησίας της Καλύμνου*, Κάλυμνος 1983, σ. 22–24.

91. Γεώργιος Δρ. Χαραμαντάς, *Επισκοπική Ιστορία...*, ό.π., σ. 51. Πρ. Γεώργιος Δρ. Χαραμαντάς, *Χώρα, η πρωτεύουσα της νήσου Καλύμνου*, Αθήνα 2000, σ. 46. Την ίδια πληροφορία παραδίδει και η Χριστίνα Κομπιτσάκη, «Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου Χώρας Καλύμνου», *Καλυμνιακά Χρονικά* 9 (1990) 196–203. Για την ανύψωση της Επισκοπής Λέρνης σε Μητρόπολη Λέρου και Καλύμνου το 1888, βλ. Μανουήλ Γεδεών, «Η Μητρόπολις Λέρου και Καλύμνου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 8 (1888–1889) 106. Ιωάννης Π. Χαλκίτης, «Συμβολή στην ιστορία της Εκκλησίας της Καλύμνου», *Καλυμνιακά Χρονικά* 7 (1988) 106–111.

92. Πρ. Γεώργιος Δρ. Χαραμαντάς, *Επισκοπική Ιστορία...*, ό.π., σ. 51.

93. Στο ίδιο, σ. 80.

94. Γιάννης Πατέλλης, «Η δημόσια υγεία στην Κάλυμνο την εποχή της Δημογεροντίας», *Καλυμνιακά Χρονικά* 13 (1999) 159.

95. ΑΚ, Αλληλογραφία 1902, επιστολή αρ. 48 προς τον Καϊμακάμη Καλύμνου, με ημερομηνία 16.3.1902. Δυστυχώς δεν σώζεται στο αρχείο το σχέδιο του κτίσματος, αντίγραφο του οποίου αναφέρεται ότι εστάλη προς έγκριση στην τοπική Καϊμακαμία (έγγρ. 71, 22.4.1902).

96. ΑΚ, Αλληλογραφία 1902, επιστολή αρ. 93 προς τον Καϊμακάμη Καλύμνου, με ημερομηνία 13.5.1902. Ήταν συνήθης πρακτική στην Κάλυμνο – όπως εξάλλου και αλλού – η υποστήριξη κοινωφελών έργων από τοπικούς ή εθνικούς ευεργέτες. Έναν διαφορετικό τρόπο χρηματοδότησης δημοσίων έργων παρουσιάζει η Αγγελική Φενεράλη, «Ο καλλωπισμός της πόλης»

Το ίδιο έτος αποφασίστηκε η ανέγερση κτιρίου για τη στέγαση του Διοικητηρίου και πάλι στην παράλια ζώνη.⁹⁷ Αυτή τη φορά η Δημογεροντία κατόρθωσε να αντιμετωπίσει τη δαπάνη και έτσι μέσα σε έναν μήνα ολοκληρώθηκε η κατασκευή του και απέμεναν μόνο οι ξυλουργικές εργασίες, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα.⁹⁸

Ως διοικητικό και οικονομικό κέντρο, η Πόθια φιλοξενούσε την πολιτική και κοινωνική ζωή του νησιού, ενώ στο προαύλιο του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος γίνονταν εκλογές για την ανάδειξη των τοπικών αρχών και λαϊκές συνελεύσεις.⁹⁹ Τον Ιανουάριο του 1884, όπως φαίνεται από τις διαθέσιμες πηγές, στην εκλογή των δημογερόντων του νησιού συμμετείχαν εκλογείς από την Πόθια και τη Χώρα, χωρίς όμως να σημειώνεται πόσοι αντιστοιχούσαν σε κάθε οικισμό.¹⁰⁰

Από τις πηγές αναδεικνύεται επίσης ότι το λιμάνι της Πόθιας υπήρξε ο τόπος διαφόρων συγκεντρώσεων, συνελεύσεων, αναταραχών και αντιπαραθέσεων του πληθυσμού με τις τοπικές αρχές, οθωμανικές και ελληνικές.¹⁰¹ Όταν, για παράδειγμα, με το τέλος της Κρητικής Επανάστασης, η οθωμανική διοίκηση επιχειρούσε να περιορίσει τα προνόμια της Τετράνησου¹⁰² ή όταν το «σπογγαλιευτικό ζήτημα» αναστάτωνε τον πληθυσμό της Καλύμνου. Έτσι, στις 29 Μαΐου του 1895, οι Δημογέροντες έστειλαν επιστολή στον Καϊμακάμη Χιλιμή Μπέη με την οποία ζητούσαν να ληφθούν τα απαραίτητα μέτρα για τη διαφύλαξη της τάξης, αφού – καθώς ανέφεραν – ήταν γνωστοί οι δράστες των επεισοδίων:

Ένας πρωτότυπος συμμετοχικός τρόπος χρηματοδότησης δημοσίων κτιρίων στην Ερμούπολη (19ος αι.)», στα *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου: Η πόλη στους νεότερους χρόνους*, Αθήνα 2000, σ. 173–182, ο οποίος όμως δεν φαίνεται να εφαρμόστηκε στην περίπτωση της Καλύμνου.

97. ΑΚ, Αλληλογραφία 1902, επιστολή αρ. 126 προς τον Καϊμακάμη Καλύμνου, με ημερομηνία 17.6.1902.

98. Στο ίδιο, επιστολή αρ. 148 προς τον Καϊμακάμη Καλύμνου, με ημερομηνία 29.7.1902.

99. Για τον τρόπο σύγκλισης και πραγματοποίησης των «γενικών συνεδριάσεων του λαού», τουλάχιστον αυτών που διοργανώνονταν από τη Δημογεροντία, βλ. Κανονισμός της Δημογεροντίας, ό.π., σ. 55. Ανάλογο τιμητικό προνόμιο διατηρούσε και ο καθεδρικός ναός του Αγίου Ιωάννη στο Γιαλό της Σύμης. Βλ. σχετικά Σωτήριος Αλ. Καρανικόλας, *Τα σεβάσματα της λατρείας των Συμναίων*, τ. Α', Πειραιάς 1962, σ. 22.

100. ΑΚ, Πρακτικά ΔΣ 5, Πρακτικά και Αλληλογραφία της Δημογεροντίας 1884–1885, σ. 1–2.

101. Βλ. για παράδειγμα τις αποφάσεις των λαϊκών συνελεύσεων που περιέχονται στο ΑΚ, Πρακτικά Δ.Σ. 10, Ψηφίσματα λαϊκών συνελεύσεων 8.1.1893–4.1.1907.

102. Η Τετράνησος απετελείτο από την Κάλυμνο, τη Λέρο, την Πάτμο και την Ικαρία. Για το σχηματισμό της και το καθεστώς που την διείπε βλ. ενδεικτικά Ε. Πρωτοφάλης, «Η τύχη των Νοτίων Σποράδων κατά την Επανάσταση και μετ' αυτήν», *Καρπαθιακά Μελέται*, τ. 2 (1981) 306–307. Παναγιώτης Σαβοριανάκης, *Νησιωτικές κοινωνίες στο Αιγαίο. Η περίπτωση των Ελλήνων της Ρόδου και της Κω (18ος–19ος αι.)*, Αθήνα χ.χ., σ. 115–125.

Χθες Κυριακήν ευάριθμοι τινές ενταύθα, ους και η ενταύθα Διοικητική αστυνομία και η Σεβ. Καϊμακαμία καλώς γινώσκει, μεταβάντες εις Χώρας και κρούσαντες τους κώδωνα του εκεί Μητροπολιτικού ναού της Παναγίας, εσύναξαν τινάς των εκεί κατοίκων, και αφού εξηπάτησαν αυτούς και τους εξηρέθησαν εις το έπακρον με διάφορα ψεύδη και συκοφαντίας, ότι δήθεν η Δημογεροντία δεν θέλει την κατάργησιν των σπογγαλιευτικών μηχανών και αρνείται να ενεργήση τα δέοντα υπέρ της επιτυχίας του ζητήματος τούτου και πολλά άλλα ψεύδη και συκοφαντίας, ενώ τουναντίον η Δημογεροντία είναι εις θέσιν να αποδείξη εις πάσαν περίστασιν δια του επισημοτέρου τρόπου ότι ενεργεί μεθ' όλης της απαιτουμένης ζέσεως και δραστηριότητος παν ό,τι χρειάζεται υπέρ της επιτυχίας του πόθου τούτου των κατοίκων, εκίνησαν ομού μετά γυναικών και παιδων εις Πόθαιαν. Αφού δε καθ' όλην την από Χώρας εις Πόθαιαν οδόν, έστησαν πολλούς σωρούς λίθων εις σημείον αναθέματος δήθεν καθ' ημών ως φοβερών εχθρών του τόπου και εκτόξευον αδιακόπτως τας χυδαιότητας ύβρεις καθ' ημών και απειλάς, εισήλθον και εις την Πόθαιαν με λίθους εις τας χείρας. Αφού δε, χωρίς να έχωσιν καμίαν γνώσιν ούτε η Δημογεροντία ούτε η Σεβ. Καϊμακαμία, συνήλθον εις τον ναόν του Χριστού και κρούσαντες τον κώδωνα της εκκλησίας εσύναξαν και άλλους τινάς ολίγους και των διοργανωτών επαναλαβόντων τας καθ' ημών συκοφαντίας εξηκολούθησαν τας καθ' ημών ύβρεις και απειλάς, μετέβησαν εις το Διοικητήριον. Επειδή δε αθρόους δεν τους εδέχετο η υμ. Ενδοξότης, εμάθομεν ότι έστειλον πρεσβείαν, και εκείθεν πάλιν αποχωρήσαντες περιήλθον την πόλιν, εξακολουθούντες να συκοφαντώσιν, υβρίζωσι και απειλώσιν ημάς [...].¹⁰³

Παράλληλα, οι δημοπρατήσεις «του τοπικού δικαιώματος των σπόγγων» και του «δικαιώματος της Σκάλας» των δημοτικών φόρων με τους οποίους η Δημογεροντία αντιμετώπιζε τα κοινοτικά χρέη, τη συντήρηση των σχολείων και την περιθαλψη των κατοίκων, διεξάγονταν σε παραλιακό καφενείο.¹⁰⁴

Η ίδρυση «Αναγνωστηρίου», νομίζω ότι αποτελεί ενδιαφέρουσα ένδειξη των πολιτιστικών επιλογών στη νέα πόλη. Το ζήτημα απασχολεί τη Δημογεροντία Καλύμνου από το 1877.¹⁰⁵ Όταν το 1904, ιδρύεται το Αναγνωστήριο Καλύμνου

103. ΑΚ, Αλληλογραφία 1895-1896, επιστολή 117, με ημερομηνία 29.5.1895. Το έγγραφο δημοσιεύεται ολόκληρο από τον Κυριάκο Χατζηδάκη, «Η Κάλυμνος στο τέλος της Τουρκοκρατίας», *Καλυμνιακά Χρονικά* 8 (1989) 86-87.

104. ΑΚ, Πρακτικά Δ.Σ. αρ. 39, Πρακτικά και αλληλογραφία Οικονομικής Επιτροπής Καλύμνου 4.2.1902-23.6.1904, φ. 4

105. Βλ. σχετικά Θεμελίνα Καπελλά, «Η ιστορία του Αναγνωστηρίου», *Καλυμνιακά Χρονικά* 1 (1980) 26-28. Κυριάκος Χατζηδάκης, «Η Κάλυμνος...», ό.π., σ. 82.

«Αι Μούσαι», στεγάζεται σε κτίσμα της παραλίας, στη θέση Λίμνη, που νοικιάζεται γι' αυτόν το σκοπό.¹⁰⁶

Θα παρουσίαζε ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε την αξία της ακίνητης περιουσίας στην Πόθια και να την συγκρίνουμε με την αντίστοιχη στη Χώρα, αν διαθέταμε σχετικά τεκμήρια. Όπως σημείωνε και ο Κ. Φλέγελ,

Προ 60 ετών έτι ηδύνατό τις να αγοράση το έδαφος ολοκλήρου της Ποθαίας αντί ευτελεστάτης τιμής, ενώ σήμερον τιμάται εκατομμυρίων τινών χωρίς των κτιρίων. Πλησίον της θαλάσσης παρά τον λιμένα τα γήπεδα φυσικώ τω λόγω είναι ακριβώτερα και μάλλον περιζήτητα, ούτω εκείνο, εφ ου ο κ. Νομικός Χριστοδουλάκης έκτισε την καλλιμάρμαρον οικίαν αυτού, τιμάται 1.000 λιβρών οθωμανικών ή 24.000 φράγκων χρυσών.¹⁰⁷

Ξαναγυρνώντας στα αρχικά μας ερωτήματα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα τεκμήρια μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι η συνεργασία του Ιωάννη Χαλεπά με τη Δημογεροντία Καλύμνου δεν ήταν τυχαία. Όταν στα τέλη της δεκαετίας του 1870, ο Τήνιος γλύπτης κατασκεύαζε το τέμπλο στο ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, η Πόθια ίσως δεν είχε γίνει ακόμη ο σημαντικότερος οικισμός του νησιού. Από τις διαθέσιμες πηγές, όμως, γίνεται αντιληπτό ότι στις αμέσως επόμενες δεκαετίες οδηγούνταν με ταχείς ρυθμούς προς αυτή την κατεύθυνση. Η συνεργασία, επομένως, με μία από τις σημαντικότερες επιχειρήσεις μαρμαρογλυπτικής της εποχής και η πρόσκληση ενός καταξιωμένου μαρμαρογλύπτη θα πρέπει να ήταν συνειδητή επιλογή. Εξάλλου και η οργάνωση του νέου οικισμού έγινε με σχετικό σχεδιασμό και πρόβλεψη των μελλοντικών αναγκών. Η εκκλησία του Σωτήρος ήταν ένα από τα έργα, ή μάλλον το προοίμιο των έργων εκείνων που θα ανεδείκνυαν αυτή τη νέα συνείδηση περί αστικού χώρου.

106. Πρόκειται για το σπίτι του γιατρού Σπ. Καραβοκυρού. Βλ. τη σχετική επιστολή διαμαρτυρίας της Δημογεροντίας προς τον Καίμακάμη Καλύμνου, με ημερομηνία 9.12.1904, όπως δημοσιεύεται στον 6ο τόμο των *Καλυμνιακών Χρονικών* (1986) 14-18. Στη Σύμη υπήρχε το «Αναγνωστήριον Η Αίγλη», από το 1872, ένα μορφωτικό σωματείο με ποικίλες δραστηριότητες. Γεώργιος Θ. Βεργωτής, «Περί την ιστορίαν του Αναγνωστηρίου Σύμης "Η Αίγλη"», *Συμιαϊκά* 1 (1972) 123-138.

107. Κάρολος Φλέγελ, *Η νήσος...*, ό.π., σ. 24. Το οικόπεδο, στο οποίο αναφέρεται, τυχαίνει να βρίσκεται πίσω ακριβώς από την εκκλησία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 1 Κώστας Αγγελάκος
ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΝΕΟΔΙΟΡΙΣΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ
ΓΙΑ ΤΟ ΝΕΟ ΤΡΟΠΟ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ ΤΟΥΣ
ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ
- 15 Ήλιος Αντωνόπουλος
ΠΑΝΤΑ ΑΤΕΛΗ, ΚΑΙ ΑΘΛΙΑ ΚΑΙ ΑΧΡΗΣΤΑ.
ΚΩΔΙΞ PARAVISINUS GRAECUS 36 (14ος-15ος ΑΙ.)
ΓΡΑΦΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΟΥΜΕΝΑ
- 43 Βάιος Βαϊόπουλος
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΡΩΙΜΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ:
ΑΛΛΙΝΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
- 59 Ήλιος Γιαρένης
ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΑΡ. 20 ΤΗΣ ΖΩΣΙΜΑΙΑΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. ΕΝΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΟ ΚΑΙ
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ
- 75 Αθανάσιος Αγγ. Ευσταθίου
Ο ΚΩΔΙΚΑΣ 1066 ΤΗΣ ΕΒΕ
(ΠΡΟΕΡΧΟΜΕΝΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΔΟΥΣΙΚΟΥ)
ΚΑΙ ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
- 125 Σοφία Λαΐου
ΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΩΝ ΒΑΚΟΥΦΙΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ,
15ος-16ος ΑΙΩΝΑΣ
- 151 Ευδοκία Ολυμπίτου
ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΡΕΙΝΗ ΧΩΡΑ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΛΙΑΚΗ ΣΚΑΛΑ
Παρατηρήσεις για τη διαμόρφωση μιας νησιώτικης πόλης
- 181 Θεοδόσης Πυλαρινός
MULTUM IN PARVO: ΑΠΟ ΤΟ «ΠΙΣΤΟΜΑ!»
ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΙΜΗ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤ. ΘΕΟΤΟΚΗ
ΣΤΗΝ ΤΙΜΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΠΟΛΗΨΗ ΤΟΥ «ΑΣΠΡΟΠΟΤΑΜΟΥ»
ΤΟΥ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ
- 193 Ήλιος Κ. Σβέρκος
ΑΡΠΑΛΟΣΚΥΤΑ?

- 203 Κώστας Σμπόνιας
ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΤΩΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΤΟΠΙΩΝ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ:
ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΙΩΝ
- 225 Έλενη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ
- 247 Έλενη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη
ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΖΗΤΕΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
- 295 Δημήτρης Τσουγκαράκης
Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΣΤΟ ΛΕΙΒΑΔΑ ΣΕΛΙΝΟΥ
- 303 Τζελίνα Χαρλαύτη
ΜΕΓΙΣΤΑΝΕΣ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ:
Ο ΟΙΚΟΣ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

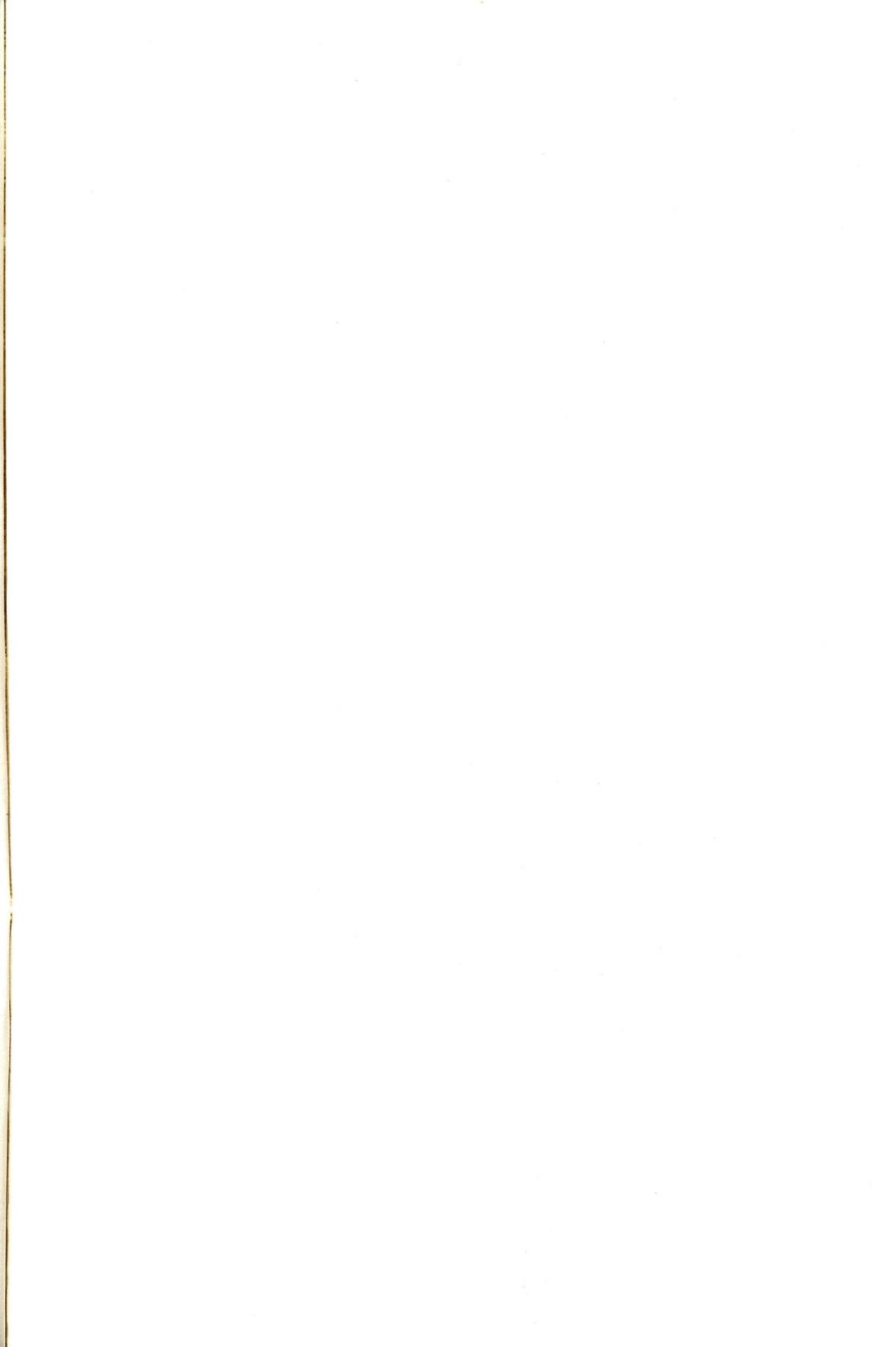

ISSN: 1791-289X